

**KALKINMA SÜRECİNDE SEÇİLMİŞ ÜLKELER BAZINDA ORTADOĞU EKONOMİLERİ
VE TÜRKİYE İLE TİCARİ İLİŞKİLERİ
(ARAP BAHARI ÖNCESİNDE)**

-I-

Yrd. Doç. Dr. Oğuz KAYMAKCI
Sakarya Üniversitesi İİBF
kaymakci@sakarya.edu.tr

ÖZET

Bu çalışmada Arap Baharı öncesindeki Ortadoğu ülkelerinin, ekonomik durumları ve Türkiye ile olan ekonomik ilişkileri incelenmiştir. Ortadoğu ülkelerinin sayıca fazla oluşu çalışmanın hacimsel yönü itibarıyla seçilmiş ülkeler bazında yapılması sonucunu doğurmuştur. Alfabetik olarak ilk 7 ülke bu çalışmada yer alırken, diğer ülkeler ise bir başka çalışmanın konusunu teşkil etmektedir. Küresel açıdan stratejik bir öneme sahip bölgenin durumu mukayeseli bir açıdan incelenerek Türkiye'nin bölgenin ekonomik gelişimine paralel durumu ve gelecek vizyonundaki etkileşimleri ülkemizin kalkınmışlık sürecinde önemli bir yer oluşturacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Ortadoğu Ekonomileri, Türkiye Ortadoğu Ekonomik İlişkileri*

**TRADE RELATION OF TURKEY WITH MIDDLE EAST ECONOMIES BASED ON
SELECTED COUNTRIES ON DEVELOPMENT PROSES
(BEFORE THE ARABIAN SPRING)**

-I-

ABSTRACT

This study analyzes economic condition of Middle Eastern countries and their economic relationship with Turkey, before the “Arabian Spring”. There are too many countries in this region. Therefore, alphabetically first seven countries are chosen for the study and the others will be the topic of another study. The relationship between Turkey's and the Region's economic status, both at present and in the future, is so closed. Global strategic importance of the region plays important role in Turkey's economic development process so this situation should be well researched.

Key Words: *Middle Eastern Economies, Economic Relationship Between Turkey and Middle East*

1. GİRİŞ

Ortadoğu kavramı elle tutulur bir coğrafi tanımlama olmasının ötesinde jeo-kültürel bir tanımlamadır. Atlantik'ten Ganj Havzası'na kadar olan bölge; tarihi-dini olarak İbrahimi bir geleneği, jeokültürel bir havza olarak İslam kimliğini, jeoekonomik olarak petrolü ve stratejik olarak Avrasya'yı çevreleyen Rimland kuşağının merkezi hattını çağrıştıracak unsurlarla anılan bir alandır (Davutoğlu, 2001: 324).

Ortadoğu kelimesi ilk olarak Amerikan deniz istihbaratçısı Alfred Thayer Mahan'ın 1902 yılında "The Persian Gulf and International Relations" adlı makalesinde kullanılmıştır. Makalede, Basra Körfezi'nin deniz hâkimiyeti ve dünya ekonomisi üzerindeki büyük rolünü anlatırken 'Middle East' kelimesini Arap Yarımadası ve Hindistan arasında kalan bölge için kullanmıştır. Bu kavram, İngiltere Sömürgeler Bakanlığı bünyesinde "Middle Eastern Department" adıyla bir idari teşkilatın kurulmasıyla dünyada resmiyeti tam olarak kazanmıştır (Şimşek, 2005:11).

İncelediğimiz alanın toplam yüz ölçümü 7 208 467 km² (Yeryüzündeki toplam karasal alanın yaklaşık % 4,8'i)dir. Bu bölgede yaşayan nüfus ise 2007 ölçümlerine göre 252,59 Milyon (yaklaşık olarak dünya nüfusunun % 4'ü) ve söz konusu alanda yaratılan toplam hâsıla ise 1,552 Trilyon \$ (toplam dünya hâsılasının yaklaşık olarak % 2,3'ü)'dür. Rakamlardan da anlaşılacağı üzere bölge petrol ve doğal gaz açısından oldukça zengin olsa da yüz ölçümü ve nüfusuyla orantılı olarak baktığımızda hacimsel büyüklüğünün karşılığını verememektedir. Bölge ile ilgili genel değerlendirmelerde ve ülkeler üzerinde yapılan özel yorumlarda bu duruma da açıklık getirilmeye çalışılacaktır.

Çalışmada, konunun kapsamı göz alındığında geniş bir hacmin ortaya çıkması kaçınılmazdır. Makale kapsamında tutulabilmesi ve çalışmanın yüzeysel kalmaması için -alfabetik sıra korunmak kaydıyla- ilk 7 Ortadoğu ülkesi (Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Irak, İran, İsrail, Katar ve Kuveyt) incelemeye dâhil edilmiştir. Diğer ülkeler (Lübnan, Mısır, Suriye, Suudi Arabistan, Umman, Ürdün ve Yemen) ise başka bir çalışmanın konusudur.

Çalışmanın amacı, özellikle kaynakları itibarıyla dünya ekonomisinde stratejik bir konumu olan bölgede son gelişmeler nazara alındığında "Arap Baharı" öncesindeki mevcut durum incelenerek; kaotik gelişmeler doğuran "Arap Baharı" öncesindeki (2009'a kadar) bölgedeki sosyo-ekonomik durum ve Türkiye ile ekonomik ilişkilerin gelişimini ortaya koymak şeklinde özetlenebilir. Bu yönüyle dönemsel bir durum tespit ve tahlili olduğunu da ifade etmek mümkündür. Bu nedenle son 5 yılın verilerine özellikle yer verilmemiştir.

“Arap Baharı” belki de, küresel ekonomik sistemdeki “katı merkezli yönetim sistemlerini” makroekonomik aktör olmaktan çıkararak yerine aynı merkezdeki mikro aktörler olan bireylerin ve firmaların konumlarını güçlendirmeye yönelik bir girişim olarak da algılanabilir. Böylelikle sistem, büyük ve blok bir talep yerine daha küçük parçalardan oluşan ancak toplamda ilkinden daha büyük ve daha sürdürülebilir bir talep yapısı oluşturularak, son dönemin talep eksikliğinden kaynaklanan krizlerine bir “çözüm” olgusu olarak statüko (status quo)’yu koruyabilme imkanı da kazanabilecektir. Bunu şöyle de ifade etmek mümkün olabilir; katı ulus-devlet anlayışından, esnek ulus-birey merkezli yapılanmanın bölgesel ve küresel ekonomik değer yaratma kapasitesinin karşı konulmaz baskısı ...

2. BAHREYN

2.1. Bahreyn’in Sosyoekonomik Durumu

Coğrafi ve demografik açıdan bakıldığında; Basra körfezinde bir ada devleti olan ülkenin yüzölçümü 717,5 km²’dir (Türkiye’nin %0,08’i). Burada yaşayan nüfus 718.306 kişidir (Türkiye’nin % 1,01’i). Bunun 235.000’ini yabancılar oluşturmaktadır. Nüfusun genel dağılımını incelediğimizde; 0-14 yaş arası %26,4, 15-64 yaş arası %69,8 ve 65 yaş üstü %3,8’dir. Genç bir nüfusa sahip olduğu bu dağılımdan görülebilmektedir. Ülkenin temel makroekonomik değerlerine ait performansının bir fotoğrafını çekersek aşağıdaki tablo ile karşılaşırız.

Tablo 1.1. Bahreyn’in Makro Ekonomik Göstergeleri (2007)

GAYRİSAFİ YURT İÇİ HÂSILA	\$19,66 Milyar Dolar
GAYRİ SAFİ YURT İÇİ HÂSILA (PPP)	\$24,1 Milyar Dolar
KİŞİ BAŞI MİLLİ GELİR (PPP)	\$33.900 Dolar
BÜTÇE GELİRİ - GİDERİ	\$5,41 - \$4,96 (Milyar Dolar)
CARİ HESAP DENGESİ	\$2,9 Milyar Dolar (+)
GSYİH SEKTÖREL DAĞILIM	Tarım:0,3% Sanayi:43,7% Hizmetler: 56%
İŞGÜCÜ	3,065 Milyon kişi
İŞGÜCÜ SEKTÖREL DAĞILIM	Tarım:1% Sanayi:79% Hizmetler: 20%
İŞSİZLİK	15 %

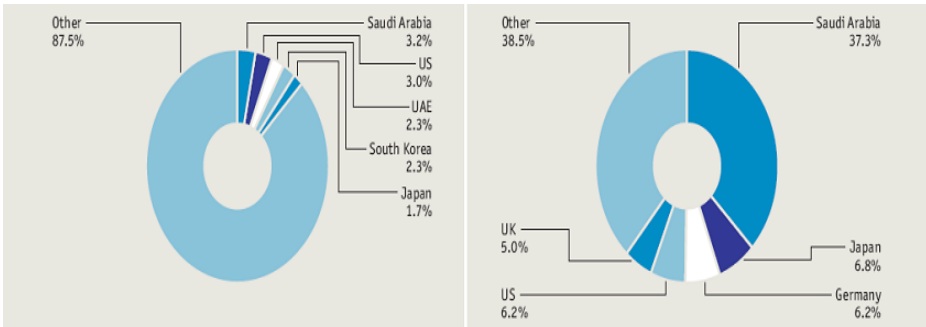
Kaynak: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ba.html> adresinden derlenmiştir.

Ülke ekonomisinin genel olarak bölge ülkeleri ve dünya ortalamasından daha yüksek oranlarda reel büyüme rakamlarını yakalayabildiğini görmekteyiz. Enflasyon ise genel olarak bölge ortalamasının altında seyretmekle beraber 2007 ve sonrasında enflasyonun dünya ortalamasının üstüne çıkmasının;

petrol fiyatlarındaki artışın gelir olarak ekonomiye yansımaları yoluyla, iç talep canlanmasının ekonomide yarattığı ısınmadan kaynaklandığını söyleyebiliriz.

Bu ısınmada sabit yatırımlardaki artışın payı oldukça yüksektir. GSYİH'sının %20-30'u arasındaki bir payla, yıllık sabit yatırımlarda bulunan ülke, bu konuda hem bölge ülkeleri ortalamasını hem de dünya ortalamasını geçmiş durumdadır. Bu aynı zamanda başarılı reel hâsıla artışlarına neden olmaktadır (EIU, 2008: 19).

Ülkenin dış ticaret rakamlarını incelediğimizde: İhracatı; 13,79 milyar \$¹ (2007) ve başlıca ihraç ürünleri petrol/petrol ürünleri, tekstil ve alüminyumdur. İthalatı 10,93 Milyar \$ (2007) olup, başlıca kalemlerini ham petrol, makine ve kimyasallar oluşturmaktadır. İhracatın ülkelere göre dağılımı şekil 2'de sol panelde; yapmış olduğu ithalattaki başlıca partner ülkeler ise sağ panelde (oranlarıyla) verilmiştir.

Şekil 1.1. Bahreyn'in Başlıca İhracat ortakları - Başlıca İthalat Ortakları (2006)

Kaynak: Economic Intelligence Unit, Country Report "Bahrain", 2008, sf: 19.

İhracatındaki ülkelerin çeşitliliği, petrol türevlerini çok sayıda piyasaya iletmesinden kaynaklanmaktadır. Suudi Arabistan'ın ülke ithalatında almış olduğu payın fazlalığı ise, Bahreyn'in kısıtlı petrol imkânları gerçeği karşısında işlediği petrolü ham olarak ve piyasa fiyatlarından daha uygun rakamlarda Suudi Arabistan'dan almasından kaynaklanmaktadır. Batılı devletlerden ve Japonya'dan yaptığı ithalatında ise teknolojik ürünler, kimyasallar ve yatırım malları ön plana çıkmaktadır.

¹ Çalışmada ülkelerin 2007 İhracat ve İthalat rakamları verilirken bundan böyle FOB değerleri dikkate alınacaktır.

2.2. Ülke Ekonomisine Ait Diğer Ekonomik Gelişmeler

Bahreyn petrolü en erken bulan ve üreten Körfez ülkesi olmakla birlikte petrol rezervleri diğer Körfez ülkelerine kıyasla en az olan ülkedir. Mevcut üretim miktarı ile 15 yıllık rezerve sahiptir (ortalama bir rakamla 2023'e kadar). Ekonomisinin %10'u petrol üretimine dayanmaktadır (DEİK(B), 2008: 3). Bahreyn ham petrol çıkartmada sıkıntı çekse de halen etkin bir rafineri endüstrisi barındırmaktadır. Özellikle Suudi Arabistan'dan önemli ölçüde aldığı petrolü rafine ederek ihraç etmektedir.

Petrol ve doğalgaz rezervlerinin sınırlı olmasından dolayı, kamu sektörü diğer Körfez ülkelerindeki gibi büyük değildir. Bunun yanında bölge ülkeleri arasında en fazla ithalata dayalı ekonomiye sahiptir. İthalata bağımlılık onu Orta Doğu ve Kuzey Afrika Bölgesi'nin en açık ekonomisi² yapan etmenlerin başında gelmektedir (EIUP(B), 2008; 26).

Körfez ülkesi olan Bahreyn, özellikle finans sektörünü geliştirmiştir. Bu durum Suudi Arabistan'daki bankacılık sisteminin az gelişmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bununla beraber, Suudi Arabistan'ın finansal hizmetler sektörünü serbestleştirmeye başlaması, Suudilerin Bahreyn finansal sektörüne olan talebini gittikçe güçsüzleştirebilecektir. Bahreyn aynı zamanda Dubai, Katar ve Kıbrıs'ın artırdığı rekabet ortamı ile yüz yüzedir (EIUP(B), 2008: 34). Bunun yanında turizm, rafineri ve alüminyum sanayi ülkenin başlıca gelir kaynakları arasındadır. Petrol dışı sektörlerden ise alüminyum ihracat gelirlerinin yaklaşık %50'sini sağlamaktadır.

Bahreyn Amerika Birleşik Devletleri ile de yakın ilişki içerisindedir. Bahreyn ABD ile 2006 yılında yürürlüğe giren bir Serbest Ticaret Anlaşması (STA) imzalayarak, Körfez İşbirliği Konseyi (KİK) üyeleri içerisinde bir istisna yaratmıştır. Bunda, ABD Körfez Donanması karargâhının başkent Manama yakınlarında konuşlu olmasının yarattığı stratejik ortaklığın payı büyük olsa gerektir.

Bahreyn ekonomisinin mevcut en önemli sorunu olarak işsizliği (%15) ve yabancı-yerli iş gücü arasındaki dengeyi sağlayamamak olarak sayabiliriz (DEİK(B), 2008: 5). Dış ülkelere ekonomik ilişkilerde bağımlılığı da bölgede çıkabilecek bir istikrarsızlığın yaratabileceği içe kapanmalarda ülke ekonomisi için önemli bir handikap teşkil etmektedir.

² Heritage Foundation Ekonomik Özgürlükler 2008 indeksine göre.

2.3. Türkiye İle Ticari İlişkiler

Ülkenin Türkiye ile olan dış ticaret ilişkileri ise, 2000-2007 aralığında aşağıdaki tablodan özetle görmek mümkündür.

Tablo 1.2. Yıllara Göre Türkiye - Bahreyn Dış Ticareti (Milyon Dolar)

Yıllar	İhracat	İthalat	Hacim	Denge
2000	26,6	31,3	57,9	-4,7
2001	11,2	14,6	25,8	-3,4
2002	16,9	19,0	35,9	-2,1
2003	28,9	15,2	44,1	13,7
2004	54,3	18,1	72,4	36,2
2005	41,6	18,9	60,5	22,7
2006	35,3	42,8	78,1	-7,5
2007	76,7	119,4	196,1	-42,7

Kaynak: DEİK, Türkiye Bahreyn İkili Ekonomik ve Ticari İlişkiler Raporu, sf:1.

Yukarda ki rakamlardan da görüleceği üzere Bahreyn ile Türkiye arasındaki ticari ilişkiler yıldan yıla artmakla birlikte oldukça sığ kalmaktadır. 2007 yılında Türkiye'nin bu ülkeden yaptığı ithalatın toplam ithalatı içerisindeki payı % 0,07'dir. Türkiye'nin bu ülkeye yaptığı ihracat ise toplam ihracatının % 0,08'ini oluşturmaktadır. Dengeye baktığımızda ikili çerçevede Türkiye'nin cari açık verdiği görülmektedir.

Türkiye'nin en önemli ihraç ürünü elektrik transformatörleri ve demir-çeliktir. Bahreyn'den yapılan ithalatın büyük bölümünü ise işlenmemiş alüminyum (%95) oluşturmaktadır (DEİKİKİ(B), 2008:1).

3. BİRLEŞİK ARAP EMİRLİKLERİ (BAE)

3.1. Birleşik Arap Emirlikleri'nin Sosyoekonomik Durumu

Umman ve Suudi Arabistan'a kara komşusu olan Birleşik Arap Emirlikleri, Basra körfezinde sahip olduğu kıyıları ile deniz yoluyla ticari ilişkilerini de geliştirmiş konumda bir ülkedir. Ülkenin yüzölçümü 83.600 km² (Türkiye'nin %10,26'sı), nüfusu 4,9 Milyon (Türkiye'nin % 6,95'i) dur. Nüfusun genel dağılımını incelediğimizde; 0-14 yaş arası %20,5, 15-64 yaş arası %78,6 (15-64 yaş grubunun %73,9'u yabancıdır), 65 yaş üstü %0,9 dur. Genç bir nüfusa sahip olduğu bu rakamlardan anlaşılmaktadır. Ülkenin temel makroekonomik değerlerine ait performansının bir fotoğrafını çekersek aşağıdaki tablo ile karşılaşırsınız.

Tablo 2.1. Birleşik Arap Emirlikleri'nin Makro Ekonomik Göstergeleri (2007)

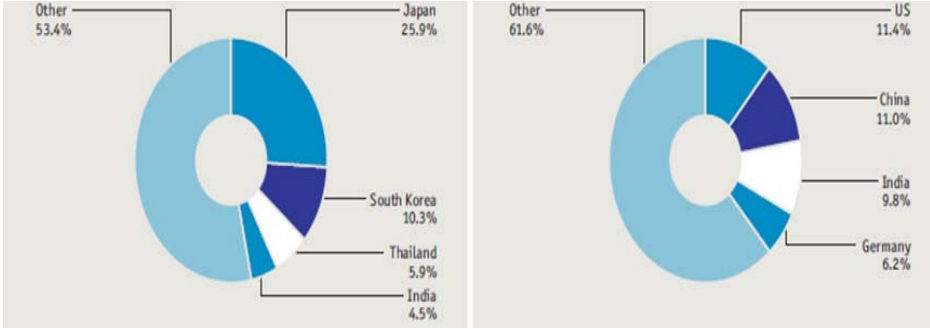
GAYRİSAFİ YURT İÇİ HÂSILA	\$192,6 Milyar Dolar
GAYRİ SAFİ YURT İÇİ HÂSILA (PPP)	\$164,4 Milyar Dolar
KİŞİ BAŞI MİLLİ GELİR (PPP)	\$37.000 Dolar
BÜTÇE GELİRİ - GİDERİ	\$68,27 - \$38,06 (Milyar Dolar)
CARİ HESAP DENGESİ	\$34,53 Milyar Dolar (+)
GSYİH SEKTÖREL DAĞILIM	Tarım:%1,8 Sanayi:%60,6 Hizmetler:%37,6
İŞGÜCÜ	3,065 Milyon Kişi
İŞGÜCÜ SEKTÖREL DAĞILIM	Tarım:%7 Sanayi:%15 Hizmetler: %78
İŞSİZLİK	%2,4
YOKSULLUK SINIRI ALTI NÜFUS	%19,5

Kaynak: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ae.html>.

Büyüme rakamları ise dünya ve bölge ortalamasının üzerinde seyrederek % 8-12 arasında gerçekleşmiştir. Bu büyümenin aşırı taleple (yatırım, lüks tüketim) desteklenen yönü, ayrıca Dolar'la ihracat yapıp Euro ile ithalatını gerçekleştirmesi ve Dolar'ın Euro karşısında değer kaybı bölge ile beraber enflasyonun giderek artan seyir izlemesine yol açmıştır.

Bütçe dengesi ise 2005'ten itibaren fazla vermekte olup son iki yıla baktığımızda bölge ülkelerine kıyasla bütçe fazlasının GSYİH'ya oranı yüksek seyretmektedir. Petrol üretiminin ekonomi içindeki payı yoğun olan ülkelerde klasik olarak gözlemlendiği gibi dış ticarete cari fazla verilmekte ve bunun GSYİH'ya oranı ise bölge ortalamasının üstünde seyretmektedir (EIU, 2008: 19).

Ülkenin yapmış olduğu ihracat 2007 yılında 178,9 milyar dolardır. Ham petrol, ihracatının % 45'ini oluşturmakta; doğal gaz, reeksport, kurutulmuş balık ve hurma ise diğer önemli ihracat kalemlerini oluşturmaktadır. 2007 ithalatı ise 116,6 milyar dolardır. Önemli ithalat kalemleri; makine ve taşımacılık ekipmanları, kimyasallar ve gıda maddeleridir (DEİK(BA), 2007: 6).

Şekil 2.1. BAE'nin (2007) Başlıca İhracat Ortakları - Başlıca İthalat Ortakları

Kaynak: Economic Intelligence Unit Country Report "UAE, 2008" sf: 19.

Yukarda ise, ülkelere göre BAE'nin ihracat ve ithalatının dağılımı gözükmektedir. Uzak doğu ülkelerinin, ihracatında büyük paya sahip olmasının nedeni; bu ülkelerin enerji ihtiyacına yönelik BAE'nin yapmış olduğu petrol ve doğalgaz türevleri ihracatından kaynaklanmaktadır. İthalatında ise ABD, Çin, Hindistan ve Almanya öne çıkmaktadır.

3.2. Ülke Ekonomisine Ait Diğer Ekonomik Gelişmeler

Genel olarak Birleşik Arap Emirlikleri, İran ve Suudi Arabistan dışındaki tüm komşularından ekonomik anlamda çok daha güçlüdür. BAE, dünya petrol rezervlerinin %9,5'ine sahiptir. 4. büyük doğalgaz üreticisidir. 7 Emirlikten oluşan ülkede³ en büyük katma değeri yaratan ekonomi Abu Dabi'dedir. Abu Dabi'nin ekonomisi petrole ve inşaat sektörüne (ağırlıklı kamunun finanse ettiği altyapı projelerine) dayalıdır. İkinci büyük emirlik konumundaki Dubai ise ticaret (reeksport), ulaştırma ve turizm sektörlerinde bölgesel bir merkez olma yolundadır. BAE'nin dış ticareti kapsamında; re-export'un %81'i, ithalatın %76'sı, petrol dışı milli ürün ihracatının ise %68'i Dubai üzerinden gerçekleştirilmektedir (BAGEDDT, 2008: 4). Sharjah önemli bir imalat sanayine sahiptir. Sharjah Emirliğinde yapılan bir sanayi yatırımının maliyeti diğer emirliklerle karşılaştırıldığında %35 oranında daha ucuzdur. Bu nedenle de ülkedeki sanayi yatırımlarının %50'si Sharjah Emirliği'nde faaliyet göstermektedir (DEİK(BA), 2007: 2-4).

BAE, Ortadoğu'daki diğer ülkelerden ekonomisinin çeşitliliği ile ayrılmaktadır. GSYH'nin %40'ından fazlasını dış ticaret, havayolları, turizm⁴ ve finansman oluşturmaktadır. Ekonomideki çeşitlilik özellikle alüminyum sanayisinde ve yerli, yabancı müşterilerin ilgisini çeken taşınmaz gayrimenkulde kendini

³ İlk 3'ünün ekonomiye katkısı büyük, diğer dördü genelde ufak katma değerler yaratmaktadır.

⁴ Turizm sektörü, GSYİH'ya %22 katkıda bulunmaktadır.

göstermektedir. Ekonomiye çeşitlendirme planlarının kalbinde yatan turizm sektörüne sağlanan agresif teşvikler sayesinde 2004'te 5,5 milyon olan turist sayısının 2010'da 15 milyona çıkarılması planlanmaktadır (EIUP(BA), 2008: 24). Ülke milyar dolarlık inşaat projeleri ile dev bir şantiye görünümündedir. Palmiye yapay adası, dünya şeklinde yapay adalar, dünyanın en yüksek binası olacak gökdelenler; 7 yıldızlı Burj el Arap oteli ile başlayan dev inşaat projeleri furyasının göze batan projeleridir.

Ayrıca ülke, serbest bölgelerinde göze çarpan yatırım teşvikleri dünya fiyatlarına kıyasla ucuz enerji temini, silikon vadileri gibi teknoloji üreten ve 20 civarında sektörel olarak projelendirilen serbest bölgeleri⁵ (www.uaefreezones.com) ile göze çarpmakta olup teknoloji üretiminde İsrail'le birlikte bölgenin istisnasını teşkil etmektedir. Serbest Bölgeler dışındaki alanlarda iş ve üretim yapmak isteyen yabancı şirketler için yerel bir sponsor⁶ bulmak zorunluluğu vardır (DEİK(BA), 2007: 8).

Yabancı işgücüne ve petrole bağımlılık BAE ekonomisinin uzun dönemde karşılaşılabileceği sorunlardandır. Göçmen işçiler işgücünün %90'nını oluşturmakta ve BAE'li işgücünün %88'i kamu sektöründe istihdam edilmektedir. 2006 yılında 33.000 BAE'li işsiz iken yıllık 300.000 işgücü üreten BAE bunu sıfırlayamamakta bu işlere yabancı işçiler yerleşmektedir. Özel sektör istihdamının %2'si BAE vatandaşıdır. Bu oranı arttırmak için sekreter ve insan kaynakları müdürlerinin BAE'li olmasını gerektiren bir kararname dahi çıkarılmıştır. Ayrıca işgücünün kalifikasyonunu arttırmak için eğitime yapılan yatırımlar arttırılmaktadır. Federal hükümet harcamalarının % 25'i eğitim harcamalarına gitmektedir. Öğretmen başına ortalama 15 öğrenci düşmektedir (İGM(BA), 2008: 5).

3.3. Türkiye İle Ticari İlişkiler

Türkiye ile BAE'nin yapmış olduğu ticaretin miktarına baktığımızda giderek ivme ile artan dış ticarete, Türkiye'nin yükselen ihracatı göze çarpmaktadır. Bunda iş konseylerinin ilişkilerini geliştirmeleri ve diplomatik ilişkilerde gözlenen artışın miktarı önemlidir.

Türkiye'den BAE'ye en önemli ihraç ürünü demir-çeliktir. Bunu kıymetli taşlar, metaller ve mineral yakıtlar/yağlar takip etmektedir. BAE'den yaptığımız ithalatın büyük kısmını ise kıymetli taşlar, metaller, mineral yakıtlar, alüminyum ve alüminyum ürünleri oluşturmaktadır. BAE'ye yapılan ihracat Türkiye'nin ihracatının % 3'ünü; buradan yapılan ithalat Türkiye ithalatının %0,28'ini karşılamaktadır

⁵ 10 civarında yeni spesifik serbest bölgenin kurulması planlanmaktadır.

⁶ Sponsorların görevi, kamu ihalelerini takip ederek ilgili belgeleri teslim etmek, vize almak veya işçi kartlarının çıkartılmasını sağlamak gibi alanlarda yardımcı olmaktır. Bu kişiler komisyon karşılığı bu işi yapan BAE vatandaşlarıdır.

(DEİKİKİ(BA), 2008: 2). BAE'ye ihracatın geliştirilmesinde mal satmanın en yaygın yolu olan acenteler⁷ ile işbirliği metoduna önem verilmelidir.

Tablo 2.2. Yıllara Göre Türkiye- BAE Dış Ticareti (Milyon Dolar)

Yıllar	İhracat	İthalat	Hacim	Denge
2000	315	39	355	276
2001	380	65	445	315
2002	457	100	558	356
2003	702	113	816	589
2004	1143	183	1327	960
2005	1675	205	1880	1469
2006	1985	352	2337	1633
2007	3240	469	3710	2770

Kaynak: KOSGEB “Birleşik Arap Emirlikleri Genel Ekonomik Durum ve Dış Ticaret Raporu 2008”, sf:11.

4. IRAK

4.1. Irak'ın Sosyoekonomik Durumu

Türkiye, Suriye, Ürdün, Suudi Arabistan, Kuveyt'le komşu olan ve Basra körfezinde kısa da olsa kıyısı olan Irak'ın yüzölçümü 437.072 km² (Türkiye'nin %53,64'ü)'dür. Nüfusu 28,2 Milyon (Türkiye'nin % 40'i) olup bunun yaş gruplarına göre dağılımı şöyledir: 0-14 yaş arası %39,2, 15-64 yaş arası %57,9, 65 yaş üstü %3'tür. Orta Doğu'nun genç nüfus özelliği burada da göze çarpmaktadır. Ülkenin temel makroekonomik değerlerine ait performansına baktığımızda aşağıdaki tablo ile karşılaşırız.

Tablo 3.1. Irak'ın Makro Ekonomik Göstergeleri (2007)

GAYRİSAFİ YURT İÇİ HÂSILA	\$60,12 Milyar Dolar
GAYRİ SAFİ YURT İÇİ HÂSILA (PPP)	\$102,4 Milyar Dolar
KİŞİ BAŞI MİLLİ GELİR (PPP)	\$3.700 Dolar
BÜTÇE GELİRİ - GİDERİ	\$42,3 - \$48,4 Milyar Dolar
CARİ HESAP DENGESİ	\$6,25 Milyar Dolar (+)

⁷ Acente ya BAE vatandaşı veya % 100 BAE sermayeli bir şirket ya da yabancılar hissesi % 49'u geçmeyen bir limitet şirket olabilir. Her bir Emirlik için ayrı acentelik sözleşmesi yapmak gereklidir. BAE piyasasının geleneksel özellikleri sebebiyle, acente seçiminde kişilerin nüfuzlu ailelere mensup olmasına önem verilmelidir. İnşaat projelerinde; federal proje için tedarikçi, müteahhit veya teklif veren ya BAE vatandaşı veya en az %51'i BAE vatandaşlarına ait bir şirket olmalıdır (İTO(BA), 2008: 12-13).

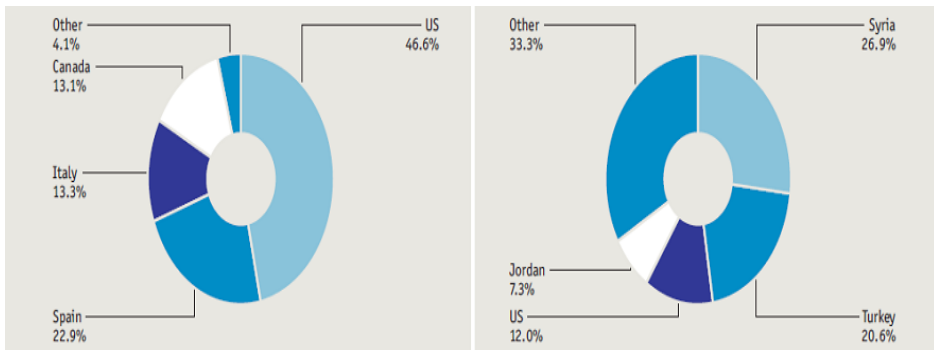
GSYİH SEKTÖREL DAĞILIM	Tarım:%5 Sanayi:%68 Hizmetler: %27
İŞGÜCÜ	7,4 Milyon Kişi
İŞSİZLİK	%18-30

Kaynak: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/iz.html> adresinden derlenmiştir.

Görüleceği gibi savaşlarla (İran-İrak, I. Körfez Savaşı), işgallerle dolu yakın geçmişinin ağır yükünü halen sırtlamakta olan Irak yaşadığı büyük çöküşten sonra 2004'te toparlanmış gibi (bir önceki yıla göre değişimler verildiği için) gözükse de savaş öncesi duruma göre refah seviyesinde halen gerilerdedir. Fiyat artışlarının da bölgenin genel eğiliminin oldukça üstünde seyretmesinde yine savaşın (işgalin) etkileri ve mevcut istikrarsızlık önem taşımaktadır.

Irak neredeyse sadece yaşamsal ihtiyaçlarını temin ettiği ve önemli bir petrol üreticisi olduğu için 2005 yılından sonra cari dengede fazla vermeye başlamıştır. Toplam dış borcunun GSYİH'ya oranında da kırılan rekorda bu savaşın (işgalin) ağır yıkımının etkileri görülmektedir (EIU, 2008: 17).

Irak'ın 2007 ihracatı 38,14 Milyar dolar olup bunun %84'ünü ham petrol oluşturmaktadır. Bunu %8'le yakıt harici hammadde ve %5 ile yiyecek ve canlı hayvan izlemektedir. 2007 ithalatı 25,67 Milyar dolardır. Makine ve teçhizat, elektrikli aletler ve makineler, motorlu araç ve vasıtalar, yedek parçaları, şekerli mamuller, işlenmiş konserve ve gıda maddeleri, salça, un ve tekstil ürünleri, inşaat malzemeleri ithalatında ön plana çıkmaktadır (İTO(IR), 2007: 2). İhracat partnerleri olarak ülkede işgalini sürdüren ABD ve müttefikleri (Kanada, İtalya, İspanya) toplam ihracatında %95 oranlarıyla öne çıkmaktadırlar. Suriye, Ürdün, ABD, Türkiye İthalatında önemli ticaret partnerleridir.

Şekil 3.1. Irak'ın Başlıca İhracat Ortakları - Başlıca İthalat Ortakları (2006)

Kaynak: Economic Intelligence Unit, Country Report "Iraq", 2008, sf: 17.

4.2. Ülke Ekonomisine Ait Diğer Ekonomik Gelişmeler

Geleneksel olarak petrol ihracına dayalı bir ekonomi olup, Suudi Arabistan'dan sonra dünyadaki 2. büyük rezerve sahiptir. Bunun yanı sıra dünyada en düşük⁸ petrol üretim maliyetine de sahiptir (İGM(IR), 2008: 15). İhraç gelirlerinin %97,6'sı petrole bağımlıdır. Savaşlar, sabotajlar iç karışıklıklar nedeniyle petrol üretimindeki avantajından kaynaklanan bu potansiyelini gösterememekte, kalkınma ve yeniden yapılanma konusunda sıkıntıları bulunmaktadır. Bölgedeki muadil ülkelere kıyasla özellikle enfastrüktürel alanda önemli eksiklikler göze çarpmaktadır.

Ülkede halen elektrik temini büyük problem teşkil etmektedir. Talebin %50'si karşılanamamakta merkezi bölgelere bile ancak günde 5-10 saat elektrik verilebilmektedir (İGM(IR), 2008: 9). Alt yapı ve elektrikteki sıkıntılarda, 2003 işgalinde yıkımın en çok buralara odaklanmasının payı büyüktür. Sözü edilen nedenlerden dolayı ülke için bir imalat sanayinden bahsedilemediğinden; tarım, petrol dışındaki en önemli üretim sektörüdür. Buğday, arpa, pirinç, pamuk ve hurma temel tarım ürünleri arasında yer almaktadır. Diğer Arap ülkelerinin çoğundan farklı olarak ülke topraklarının 1/5'i işlenmiş tarım arazilerinden oluşmaktadır (KOSGEB(IR), 2004: 28). Tarım, işgücünün 1/4'ünü istihdam etmektedir. Bu oran, hükümetin yarattığı istihdamdan sonra ikinci sırada gelmektedir (EIUP(IR), 2008: 3). Yine de işsizlik yüksek oranlarıyla ekonomi içindeki en büyük sorunlardan (ki sadece ekonomik olmayıp sosyal ve siyasal bazı mekanizmaları tetikleyen dinamiklerden) biridir.

Dünyada işletilen en büyük kükürt madenine, zengin petrol rezervlerine ve en düşük petrol üretim maliyetlerine sahip olsa da ülkede ticari, sosyal ve siyasal anlamda güven ortamının henüz tesis edilememiş olması; Irak'ın sosyoekonomik yapısı içindeki en önemli sorunu teşkil etmektedir (İGM(IR), 2008: 15-19).

4.3. Türkiye İle Ticari İlişkiler

Türkiye ile Irak'ın ticari ilişkilerine yıllar itibari ile bakacak olursak; Türkiye'nin ikili ticarete fazla verdiğini görebiliriz.

⁸ 0,6 dolar/varil, Irak hariç Ortadoğu ortalaması 1,5 dolar /varil; Kuzey Denizi ve bazı petrol üretim sahalarında bu 10 \$'ın üstüne çıkabilmektedir.

Tablo 3.2. Yıllara Göre Türkiye - Irak Dış Ticareti (Milyon Dolar)

Yıllar	İhracat	İthalat	Hacim	Denge
2003	829	112	941	716
2004	1820	467	2288	1353
2005	2750	458	3208	2291
2006	2589	375	2965	2213
2007	2844	645	3489	2199

Kaynak: DEİK, Türkiye Irak İkili Ekonomik ve Ticari İlişkiler Raporu,2008, sf:1.

Irak'a ihracatımızda mineral yakıtlar, elektrikli makineler, değirmen ürünleri, tuz, kükürt, çimento, demir-çelik, kazanlar, makineler, demir-çelik eşya, mobilyalar, otomotiv ve yan sanayi, plastikler ilk sıralarda yer almaktadır. İthalatımızda, mineral yakıtlar, demir-çelik, bakır ve bakır ürünleri, yenilen sebzeler, gübreler, alüminyum ve alüminyum ürünler başta gelen ürünlerdir.

Türkiye'nin ihracatında Irak'a yapılan ihracat % 2,66; Irak'tan yapılan ithalat Türkiye'nin ithalatında % 0,38 pay almaktadır (DEİKİKİ(IR), 2008: 1).

5. İRAN İSLAM CUMHURİYETİ

5.1. İran'ın Sosyoekonomik Durumu

Azerbaycan, Türkmenistan, Türkiye, Irak, Pakistan, Afganistan, Ermenistan'la kara komşusu olan ülkenin ayrıca Hazar denizi ve Basra körfezinde kıyıları vardır. Topraklarının yüzölçümü 1.648.000 km²dir (Türkiye'nin %202,3'ü). Ülkenin nüfusu 70 milyon civarında olup bu konuda Türkiye'ye yakın bir seyir izlemektedir. Nüfusun dağılımı 0-14 yaş arası %22,3, 15-64 yaş arası %72,3, 65 yaş üstü %5,4 dür. Ülkenin temel makroekonomik değerlerine ait performansına baktığımızda aşağıdaki tablo ile karşılaşırız.

Tablo 4.1. İran'ın Makro Ekonomik Göstergeleri (2007)

GAYRİSAFİ YURT İÇİ HÂSILA	\$294,1 Milyar Dolar
GAYRİ SAFİ YURT İÇİ HÂSILA (PPP)	\$762,9 Milyar Dolar
KİŞİ BAŞI MİLLİ GELİR (PPP)	\$11.700 Dolar
BÜTÇE GELİRİ - GİDERİ	\$104 - \$101 Milyar Dolar
CARİ HESAP DENGESİ	\$28,95 Milyar Dolar (+)
GSYİH SEKTÖREL DAĞILIM	Tarım:10,7%Sanayi:42,9%Hizmetler:46,5 %
İŞGÜCÜ	28,7 Milyon Kişi

İŞGÜCÜ SEKTÖREL DAĞILIM	Tarım: %25 Sanayi: %31 Hizmetler: %45
İŞSİZLİK	%12
YOKSULLUK SINIRI ALTI NÜFUS	%18

Kaynak: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ir.html> adresinden derlenmiştir.

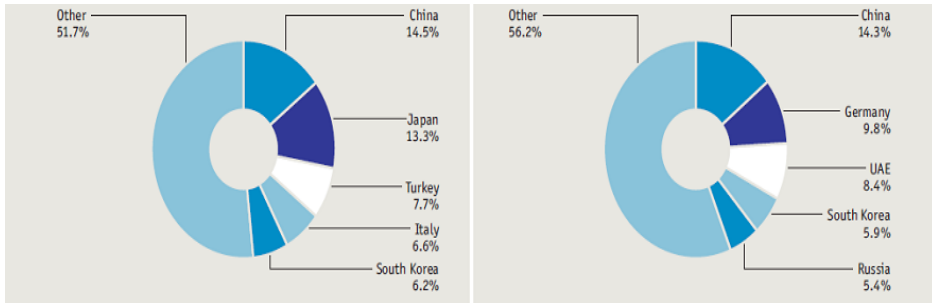
Ülkenin reel büyüme seyrine baktığımızda rakamlar dünya ortalamasının üstünde olup bölge ortalamasına nazaran değişse de 2006 ve 2007’de bölge ortalamasını geçmiştir.

Fiyat seviyeleri hükümetin ekonomiye bu konuda baskı yapmasına rağmen dünya ve bölge ortalamasının üzerinde seyretmektedir.

Bölgedeki genel eğilimin aksine, petrol ve doğal gaz zengini bu ülkede devletin uygulamış olduğu politikalar çerçevesinde bütçe sürekli olarak açık vermektedir. Ödemeler dengesi ise bahsetmiş olduğumuz doğal kaynakları sayesinde ve uygulanan ithal ikameci politikalar nedeniyle fazla vermektedir (EIU, 2008: 19).

2007 İhracatı 88,26 Milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Petrolün buradaki payı % 80’dir. Gerisini ağırlıklı olarak kimya ve Petro- kimya ürünleri, meyve, fındık, halı ve havyar oluşturmaktadır.

2007 ithalatı ise 53,88 Milyar dolar olup; endüstriyel hammadde, yarı mamuller, sermaye malları, yiyecek hammaddesi, diğer tüketim malları ve teknik hizmetler, ağırlıklı ithal kalemlerini oluşturmaktadır.

Şekil 4.1. İran’ın Başlıca İhracat Ortakları - Başlıca İthalat Ortakları (2007)

Kaynak: Economic Intelligence Unit, Country Report “Iran”, 2008, sf: 19.

Çin, Japonya, İtalya, Kore ve Türkiye ülkenin önemli ihracat yaptığı partnerleri olup, ithalatta ise; Çin, Almanya, Birleşik Arap Emirlikleri, Kore ve Rusya'nın payları büyüktür.

5.2. Ülke Ekonomisine Ait Diğer Ekonomik Gelişmeler

Ülkenin her bir bölgesi farklı bir iklime sahip olduğundan diğer bölge ülkelerinin aksine ürün çeşitliliği vardır. İran karpuzu tarım ürünlerinde önemli bir konuma sahiptir. Ülke dünyanın bir numaralı Şam Fıstığı tedarikçisidir. Deniz ürünlerinde ise Hazar Denizi'nden elde edilen havyar dünya pazarında önemli bir yer almaktadır. Balıkçılık sektörü devletin tekelinde olup kıyılarda yaşayan halk kendi tüketimleri için avlanabilmektedir (İTO(İR), 2006: 3).

Tarım %25 ile en önemli istihdam kaynağıdır ve GSMH içindeki payı %10,7'dir. Merkezi planlı ve ithal ikameci politikalarını 1990'lardan sonrada sürdürmesine ilaveten ülke içinde fiyatları düşürmek için gıda ihracatını yasaklama gibi yönelimlere de gitmesiyle; üretilen tarım ürünlerinin işlenip ihraç edilememesi, zaman zaman, tarım ürünlerinde %30'a varan miktarlarda israfa ve buna bağlı ekonomik kayıplara sebebiyet vermektedir (DEİK(İR), 2008: 5).

Ekonomisi son 40 yıl boyunca petrol fiyatlarına bağlı bir seyir izleyen ülke Dünya petrol rezervlerinin %10'una sahiptir ve ikinci büyük OPEC üreticisidir. Doğal gaz açısından en iyi ikinci rezervlere sahiptir. Döviz girdilerinin %80'i petrol ihracı ile elde edilmektedir (İGM(İR),2007:1). İran ham petrol üretiminde dünya dördüncüsü olmasına karşın, petrol işleme altyapısının yeterli olmamasından ötürü benzin vb. rafine petrol ithal etmektedir (DEİK(İR),2008:8). Dünyadaki gelişmişlik standartlarında geri kalan ve temel hammadde ve maden kaynaklarına sahip hemen her ülkede görüldüğü gibi dış ticaret hadlerinin (ihracatçısı olunan malın/ürünün geliştirilmiş versiyonunun ithal edilmesi dolayısıyla) aleyhte gelişmesi söz konusudur.

Her ne kadar petrol üretimi nedeniyle arka planda kalsa da dünyanın en büyük Çinko, 2. büyük Bakır ve 9. büyük Demir rezervlerine sahiptir. Uranyum, Kurşun, Manganez, Altın, Kromit ve Kömür madenleri açısından da zengin konumdadır. Yılda 500 milyon dolarlık maden ihracat potansiyelinin yukarda sayılan ihmal nedeni ile ancak 30 milyon dolarını kullanmaktadır (İGM(İR), 2007: 5).

İran Ortadoğu'da en hızlı büyüyen telekomünikasyon pazarlarından birisidir ve bu alanda Ortadoğu'nun lideri olmayı amaçlamaktadır. Bölgedeki en geniş telekomünikasyon ağına sahiptir. Otomotiv sanayisini dış rekabet karşısında yüksek vergi oranları ve kotalar ile korunmaktadır. Fakat devlet tekelinde olan bu sektör, teknoloji transferi amacıyla son yıllarda yabancı ortaklıklar yoluyla yeni model araçların üretimine başlamıştır. Böylelikle İran dünya genelinde en fazla otomobil üreten 11.

ülke konumuna gelmiştir (DEİK(İR), 2008: 6-13). İran ayrıca 1990'larda büyük oranda hükümetin öncülüğünde yapılan gelişmelerle Orta Doğu'nun en büyük çelik üreticilerinden biri haline gelmiştir (EIUP(İR), 2008, 24).

Ülke ekonomisinde farklı olarak göze çarpan diğer bir husus vakıflardır. Bunlar, Irak savaşında ölenlerin ailelerine yardım amacıyla kurulmuş olmakla birlikte istisna ve sübvansiyonlardan yararlanarak şu an ekonominin %45 ini kontrol eden ve önemli istihdam sağlayan devasa bir yapıya ulaşmışlardır. Bazarganlar -ekonominin %15'ini yöneten işadamları- ise faizsiz bankacılık uygulamaları ile sektörü yönlendirmekte ve mevcut siyasi yapılanma ile önemli ilişkiler içerisinde bulunan gruplardır (İGM(İR), 2007: 3-4).

Ülkenin bu mevcut potansiyellerine rağmen en önemli sorunlarından birisi işsizliğe çare bulunamayışıdır. Ülke ekonomisinin mali ve ihracat gelirlerinde %80'lere varan doğalgaz ve petrole karşı aşırı bağımlılığı uluslararası hidrokarbon piyasasındaki fiyat dalgalanmaları göz önüne alındığında ülke ekonomisi için diğer önemli risk kaynağını oluşturmaktadır (EIUP(İR), 2008: 3).

5.3. Türkiye İle Ticari İlişkiler

Türkiye ile ticari ilişkilerine baktığımızda; 2000-2007 yılları arasında ki dış ticaret profili ve gelişimi tablodaki gibi gözlemlenebilir. Özellikle Dış ticaret hacmindeki gelişim/değişime baktığımızda 8 yıl içinde yaklaşık 8 katlık bir artış olmuştur.

Tablo 4.2. Yıllara Göre Türkiye - İran Dış Ticareti (Milyon Dolar)

Yıllar	İhracat	İthalat	Hacim	Denge
2000	236	816	1052	-580
2001	361	840	1200	-479
2002	300	919	1218	-619
2003	534	1861	2394	-1327
2004	812	1962	2774	-1150
2005	913	3469	4382	-2556
2006	1057	5623	6680	-4566
2007	1387	6613	8000	-5226

Kaynak: DEİK, İran Ülke Bülteni, 2008, sf: 13.

İran'ın ithal ikameci politikaları -yüksek gümrük duvarları-, merkez bankası kontrolünde ithalat yapması, ithalatında Bağlı Muamele veya 1 yıl vadeli ödeme seçeneklerini öne sürmesiyle potansiyelini yansıtmayan iki ülke arasındaki ticarete Türkiye'nin sürekli artan cari açığında doğal gaz ithalatının

rolü büyüktür. Sınır komşusu olmasına ve İran, dış ticaretinin %46'sını karayolu ile yapmasına rağmen Türkiye bu ülkenin dış ticaret partnerleri arasında 17. sıradadır. Fakat kayıt dışı olan bavul ticareti vasıtası ile oto yedek parçasına kadar yapılan ticaretin 250 milyon dolardan fazla olduğu tahmin edilmektedir (İGM(İR), 2007: 6-21). Türkiye'nin bu ülkeden yaptığı ithalatın toplam ithalatı içindeki payı %3,89; bu ülkeye yaptığı ihracatın toplam ihracatındaki payı % 1,3 dür.

6. İSRAİL

6.1. İsrail'in Sosyoekonomik Durumu

Ürdün, Suriye, Mısır ve Lübnan ile kara komşusu olan İsrail'in Akdeniz'e ve Kızıldeniz'e kıyıları vardır. Ülkenin yüz ölçümü 20.325 km² (Türkiye'nin %2,49'u) nüfusu ise 7,282 Milyon (Türkiye'nin %10,32'si) kişidir. Nüfusun gruplarına göre dağılımı ise 0-14 yaş arası %28, 15-64 yaş arası %62,2, 65 yaş üstü %9,8'dir. Ülkenin ekonomik açıdan durumunun bir fotoğrafını çekersek aşağıdaki tablo ile karşılarız.

Tablo 5.1. İsrail'in Makro Ekonomik Göstergeleri (2007)

GAYRİSAFİ YURT İÇİ HÂSILA	\$161,9 Milyar Dolar
GAYRİ SAFİ YURT İÇİ HÂSILA (PPP)	\$185,8 Milyar Dolar
KİŞİ BAŞI MİLLİ GELİR (PPP)	\$26.600 Dolar
BÜTÇE GELİRİ - GİDERİ	\$53,6 - \$53,63 Milyar Dolar
CARİ HESAP DENGESİ	\$5,197 Milyar Dolar (+)
GSYİH SEKTÖREL DAĞILIM	Tarım:%2,7 Sanayi:%30,2 Hizmetler:%67,1
İŞGÜCÜ	2,894 Milyon Kişi
İŞSİZLİK	%7,3
YOKSULLUK SINIRI ALTI NÜFUS	%21,6

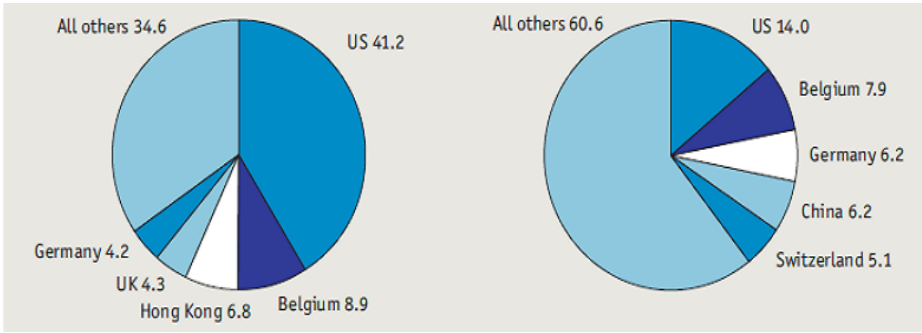
Kaynak: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/is.html> adresinden derlenmiştir.

Ülkenin reel büyüme rakamları dünya ortalamasının üstünde olmasına rağmen petrol vb doğal kaynaklar açısından ülke zengin olmadığı için bölgeye göre düşük reel büyüme oranlarına sahiptir. Bununla beraber ülke dünya ve bölgeye nazaran fiyat istikrarında daha başarılı bir grafik sergilemektedir.

Ülkede geleneksel olarak devlet yapısının⁹ ekonomide önemli bir yer teşkil etmesi nedeniyle aşağıdaki grafikte görüldüğü üzere kamu borçlarının milli gelire oranı dünya ortalamalarının üzerinde seyretmektedir. Sürekli cari fazla vermesine rağmen fazlanın GSYİH'ya oranı bölge ortalamasının altındadır.

2007'de İhracat 50,38 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Bunda makine ve ekipman, yazılım, işlenmiş elmas (14 milyar\$), tarımsal ürünler, kimyasallar ve tekstil ana kalemleri oluşturmaktadır (EIU, 2008: 21).

2007 ithalatı 55,79 milyar dolar olarak gerçekleşmiş; bunda hammadde, askeri ekipman, yatırım malları, işlenmemiş elmas (10 Milyar dolar), yakıt, tahıl, tüketim malları ana kalemleri oluşturmaktadır.

Şekil 5.1. İsrail'in Başlıca İhracat Ortakları-Başlıca İthalat Ortakları (2007)

Kaynak: Economic Intelligence Unit, Country Report "Israel", 2008, sf: 21.

İhracat partnerleri arasında müttefiki ABD ağırlığı teşkil etmekle birlikte Belçika Hong Kong, Almanya ve İngiltere görülmektedir. İthalatını yaptığı ülkelere bakarsak ABD en büyük partner olma özelliğini sürdürürken, Çin, İsviçre, Almanya, Belçika diğer önemli partnerleridir.

6.2. Ülke Ekonomisine Ait Diğer Ekonomik Gelişmeler

İsrail, nüfusa oranla bilim adamı ve mühendis sayısında dünya ülkeleri içinde ilk sırada yer almaktadır. ABD'deki ve Japonya'daki seviyenin iki katı düzeyinde olan bu oranın yüksekliği, Sovyetler Birliği'nden

⁹ Ülkenin altyapısı; telefon hizmeti, elektrik üretim ve iletimi, petrol rafinerisi kamu tarafından işletilmektedir.

göç eden diplomalı göçmen nüfusa bağlanmaktadır. 50.000 civarında yüksek lisans¹⁰ ve doktora öğrencisine sahiptir (İGM(İS), 2008: 5). Bu durum teknoloji üretiminin arka planındaki en önemli husustur.

Bu nitelikli işgücü sayesinde Telekom ve elektronik ürünler başta olmak üzere sınıai ürün ihracatındaki artış ekonomik büyümenin arkasındaki en önemli faktör olmuştur. Ülkede üretilen Tarımsal teknoloji çözümleri dünya genelinde ihraç edilmektedir¹¹. Bio-teknolojide hücre, gen tedavisi, bağışıklık sistemi, farmakolojik ekipmanlar, kimyasal tedavide kullanılan ilaçlar üretilmektedir. İsrail'in dünya bio-teknoloji sektöründeki payı %2,5'tur (DEİK(İS), 2008: 2).

İsrail dünyanın en büyük dördüncü savunma sanayi ihracatçısı konumundadır. Savunma sanayiyi, İsrail'in elmas dışı toplam ihracatı içinde % 17'lik bir paya sahiptir. Ülkedeki sanayi işçilerinin % 10'u savunma sanayinde istihdam edilmektedir (İGM(İS), 2008: 27).

Turizm ekonomide tek başına en geniş istihdam yaratan ve önemli döviz girdisi sağlayan bir sektör olmasının yanında bölgesel güvenlik ve politika konularında yaşanan gelişmeler karşısında sert dalgalanmalar yaşayabilmektedir. Diğer bir hizmet sektörü olan bankacılıkta ise ülkedeki 5 yerli grup¹² sistemin %95'ini elinde tutmaktadır (EIUP(İS), 2008: 21-22).

İsrail elmas ve pırlanta işleme alanında dünya çapında sahip olduğu ün sayesinde Uzak Doğu'da "Joint Venture" şeklinde gerçekleştirdiği girişimlerle¹³ 10 milyar dolarlık ham ve yarı işlenmiş mücevher ithali yapıp, 14 milyar dolarlık işlenmiş mücevher ihracatı gerçekleştirerek bu sektör sayesinde 4 milyar dolarlık katma değer yaratmaktadır (DEİK(İS), 2008: 12).

İsrail'in ABD, Bulgaristan, Romanya, Türkiye, AB ve EFTA Ülkeleri dâhil olmak üzere 35 ülkeyi kapsayan 6 Serbest Ticaret Anlaşması mevcut olup (EIUT(İS), 2008: 12) Ürdün ve Filistin ile Tercihli Ticaret Anlaşmaları vardır. Ticaretin %70-80'lik bölümü Serbest Ticaret Anlaşması olan ülkeler ile yapılmaktadır. İsrail, ABD'den elde ettiği tavizleri diğer ülkelerle olan ticari ilişkilerinde çok iyi kullanabilmektedir. Örneğin, Ürdün'de üretilen bir malın ABD'ye kotasız girebilmesi için % 8-9 oranında İsrail katma değerine sahip olması gibi şartlar çok taraflı anlaşmalarda geçmektedir.

¹⁰ İsrail'de temel eğitim, 4 yaşında zorunlu anaokulu eğitimi ile başlamakta olup anaokulu 2 yıl sürmektedir. Bunun yanında ilkokul öğrenimi 6, ortaokul öğrenimi 3 ve lise öğrenimi 3 yıl sürmektedir. Liseyi bitirenler askere alınıp erkekler 3, kızlar 2 yıl askerlik yapmaktadır. Lisans öğrenimi, askerlikten sonra yapılabilmektedir (İGM(İS), 2008:4).

¹¹ Tohum, Sulama yöntemleri konusunda dünya pazarında önemli konumdadır.

¹² Hapoalim, Leumi (ilk ikisinin toplamı %60), Israel Discount, Mizrahi ve First International.

¹³ İşgücü maliyetinin İsrail'de yüksek olması nedeniyle bu alanda özellikle uzak doğu ile işbirliği yapmaktadır.

Değer sistemlerinin, ekonomik kararlar üzerindeki etkilerini göstermesi açısından verebileceğimiz ülke ekonomisine ait bazı bilgiler ise; İsrail'e ihraç edilecek gıda ürünlerinde Musevi dinine uygunluğu belgeleyen "Koşer" sertifikasının arandığı ve Kutsal saydıkları "Shabbat" (cumartesi) günü çalışmamakta ve iş konuşmamakta olmalarıdır. Ayrıca dini bayramlarından olan "Kipur" süresince ülkede trafiğe araç çıkmamakta ve havaalanı kapalı olmaktadır. Ayrıca iş görüşmelerini geleneksel olarak yüz yüze yapmayı tercih etmektedirler (İGM(İS), 2008: 41-53).

6.3. Türkiye İle Ticari İlişkiler

İsrail'in Türkiye ile ticari ilişkilerine baktığımızda aşağıdaki tablo ile karşılaşmaktayız. Görüldüğü üzere ikili ilişkilerde Türkiye cari fazla vermektedir.

Tablo 5.2. Yıllara Göre Türkiye- İsrail Dış Ticareti (Milyon Dolar)

Yıllar	İhracat	İthalat	Hacim	Denge
2000	650	505	1155	144
2001	805	529	1334	275
2002	833	492	1325	340
2003	978	414	1393	564
2004	1283	712	1996	570
2005	1466	804	2271	662
2006	1527	772	2299	755
2007	1658	1081	2740	576

Kaynak: DEİK, Türkiye-İsrail Ticari ve Ekonomik İlişkileri Raporu, sf:1.

Türkiye ile İsrail arasında imzalanan ve 1 Mayıs 1997 tarihinde yürürlüğe giren Serbest Ticaret Anlaşması'nı takiben, İsrail ile 1996 yılında 447 Milyon Dolar olan ticaret hacmimiz on yıl sonra 2006 yılında 2,3 Milyar Dolar, 2007 yılında ise 2,7 Milyar Dolar seviyesine çıkmıştır.

Türkiye'nin İsrail'e ihraç ettiği başlıca ürünler, otomobil ve otomotiv yan sanayi, demir çelik ürünleri, tel ve kablolar, mücevherat, soğutucular, temizlik maddeleri, petrol ve petrol ürünleridir. Türkiye'nin İsrail'den ithal ettiği başlıca ürünler, petrol ve petrol ürünleri, tanklar ve zırlı taşıtlar, demir çelik hurdaları, kimyasallar, elektrikli ve elektriksiz makineler, optik cihazlar ve ilaçlardır (DEİK(İS), 2008: 2). Türkiye'nin ihracatında İsrail'in payı %1,55 olmakla beraber İsrail'den yapılan ithalat Türkiye'nin 2007'de yaptığı toplam ithalatın %0,64'üne denk gelmektedir.

7. KATAR

7.1. Katar'ın Sosyoekonomik Durumu

Suudi Arabistan'la kara komşuluğu bulunan Katar, Basra körfezinde bir yarım ada şeklindedir. Ada devleti olan Bahreyn'e deniz üzerinden köprü ile bağlanmaktadır. Yüz ölçümü 11.521 km² olup (Türkiye'nin %1,41'i) 930.000 kişi nüfusa sahiptir (Türkiye'nin %1,31'i). Nüfusunun yaş dağılımına baktığımızda 0-14 yaş arası %21,8, 15-64 yaş arası %76,8 ve 65 yaş üstü nüfusu %1,4'dür. Demografik açıdan klasik bir Ortadoğu ülkesi görünümünü korumaktadır.

Ülkenin ekonomik açıdan durumunun makroekonomik bir fotoğrafını çekersek aşağıdaki tablo ile karşılaşırız.

Tablo 6.1. Katar'ın Makro Ekonomik Göstergeleri (2007)

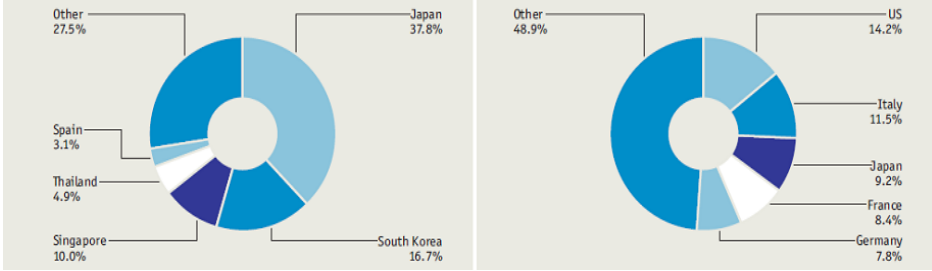
GAYRİSAFİ YURT İÇİ HASILA	\$67,76 Milyar Dolar
GAYRİ SAFİ YURT İÇİ HASILA (PPP)	\$71,42 Milyar Dolar
KİŞİ BAŞI MİLLİ GELİR (PPP)	\$87.600 Dolar
BÜTÇE GELİRİ - GİDERİ	\$27,12 - \$22,55 Milyar Dolar
CARİ HESAP DENGESİ	\$10,41 Milyar Dolar (+)
GSYİH SEKTÖREL DAĞILIM	Tarım: 10,1% Sanayi: 77,8% Hizmetler: 22,1%
İŞGÜCÜ	881.000 Kişi
İŞSİZLİK	0,7 %

Kaynak: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/qa.html> adresinden derlenmiştir.

Ülkenin ekonomik performansına dönecek olursak aşağıdaki grafikten de görülebileceği gibi Katar, 2006 Asya oyunlarına ev sahipliği yapmadan önce gerçekleştirdiği yatırımlarla % 20 oranında reel büyüme oranları yakalamış daha sonra bu yüksek oranlara sahip olmasa da dünya ve bölge ortalamasının üstünde reel büyüme oranlarına sahip olmuştur. Ekonomide bu ısınmalardan kaynaklı aşırı talep ülkenin doğal gaz ve petrolü dolar üzerinden satın ithalatını Euro üzerinden yapmasından ve Doların Euro karşısında değer kaybetmesinden ötürü fiyat artışlarına yol açmış ülke bölge ve dünya ortalamasının üzerinde fiyat artışlarına sahip olmuştur.

Ödemeler bilançosu da diğer zengin doğal kaynaklara sahip bölge ülkelerinde olduğu gibi cari fazla vermektedir. Cari fazlanın GSYİH'ya oranı genelde bölge ülkelerinin üzerinde seyretmektedir.

Ülkenin dış ticaretini inceleyecek olursak 2007 yılında ülkenin yapmış olduğu ihracat 42,2 milyar dolardır. İthalatının içinde sıvılaştırılmış doğal gaz (LNG), petrol ürünleri gübre ve çelik ana kalemleri oluşturmaktadır.2007 ithalat miktarı ise 19,86 milyar dolardır. Burada ana kalemleri makine ve taşımacılık ekipmanları, kimyasallar ve gıda maddeleri oluşturmaktadır (EIU,2008: 16).

Şekil 6.1. Katar'ın Başlıca İhracat Ortakları - Başlıca İthalat Ortakları (2007)

Kaynak: Economic Intelligence Unit, Country Report “Qatar”, 2008, sf: 16.

Yukarıdaki grafikten de anlaşılacağı üzere Japonya, Kore, Singapur ve Tayland'ın önemli ihracat partneri olmasının sebebi Katar'ın bu ülkelerin enerji talebine yönelik ihracat yapmasındandır. İthalatında ABD, İtalya, Japonya, Fransa ve Almanya en çok iş yaptığı partnerleridir.

7.2. Ülke Ekonomisine Ait Diğer Ekonomik Gelişmeler

Ülke ekonomisine ait önemli notlara değinirsek; Katar, Ortadoğu ve Körfez ülkeleri arasındaki en yüksek kişi başına milli gelir düzeyine sahiptir. Bunda Katar'ın dünyanın bir numaralı¹⁴ LNG tedarikçisi olmasındaki payı ve nüfusun görece bölge ülkelerine göre az olmasının payı büyüktür (DEİK(KA), 2008: 3-5).

Ekonomi politikası Katar'ın doğal gaz rezervleriyle alakalı olmayan yatırımlara ve enerji dış sektörler doğru artan özel dış yatırıma odaklanmıştır. Petrol ve doğal gaz kazançları GDP'nin %60'ını, ihracat gelirlerinin %85'ini devlet bütçe gelirlerinin %70'ini oluşturmaktadır. Petrol rezervleri şuan ki üretimi ile 22 yıl yetebilecekken, doğal gazda en büyük 3 rezerv sahibi ülkedir¹⁵.

Katar 2006 Asya Oyunları'na ev sahipliği yapmış olması ve 2011 Asya Kupası'nı da düzenleyecek (düzenlemiş) olmasının yanında Milyar dolarlık dev projelerle inşaat sektörünü aşırı canlandırmıştır. İnşaat malzemeleri sektörü Katar için adeta tek pazar konumundadır. Örneğin Katar'ın kablo ithalatı

¹⁴ 2006 yılında Sıvılaştırılmış Doğal Gaz (LNG) ihracı konusunda Endonezya'yı geçerek bu unvanı almıştır.

¹⁵ [https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ qa.html](https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/qa.html), (07.08.2011).

600 milyon dolar düzeyindedir. 2006 yılı itibariyle 'finans, sigorta ve gayrimenkul' sektörü GSYİH içinde % 9,6'lık bir oranla ikinci sırada yer alarak imalat sektörünü aşmıştır. Aynı zamanda başkent Doha 2016 Olimpiyat Oyunlarına aday şehirdir. Katar Gübre Şirketi (QafcoQatar Fertiliser Company) bölgenin en büyük kimyasal gübre üreten kuruluşudur (DEİK(KA), 2008: 2-4; İGM (KA), 2008: 9-12).

Çalışan yabancı işçilerin çokluğunun, bölgede zengin doğal kaynaklara sahip ülke sektörlerinin adeta bir alamet-i farikası olması sebebiyle, bunların gerçekleştirdiği gelir transferleri ile ülke önemli döviz kaybı yaşamaktadır.

BAE gibi bu ülkede de iş yapmak isteyen firmalar, %5'lere varan komisyon oranlarını gelir edinen yerli sponsor firmalarla çalışmak zorundadırlar. Yatırım yapacaklar için enerji maliyetleri yüksek sektörler oldukça avantajlı¹⁶ olmaktadır. Bunlarla birlikte yatırım yapacak yabancıların bankacılık, sigorta ve belli özel yerleşke ve projeler dışında gayrimenkul yatırımları yapmaları kanunen olanaksızdır (DEİK(KA), 2008: 17).

Su kaynaklarının durumu ülkenin önemli problemlerinden biridir. Son yıllarda kurulan tesislerle, deniz suyu artırılarak tarım ve içme suyu ihtiyacı karşılanmaya çalışılmaktadır. Ayrıca başkent Doha'nın güneyinde, bir de atık su temizleme istasyonu kurulmuştur. Bu istasyonun arıttığı sular, yeniden kullanılmaktadır (KTO(KA), 2008: 5). Bu tesislerin enerjiye olan bağımlılığı doğal hidrokarbon kaynakları tükendiğinde susuzlukta önemli bir problem olarak eş anlı gerçekleşeceğini göstermektedir.

7.3. Türkiye İle Ticari İlişkiler

Türkiye ile ticari ilişkilerine baktığımızda; Tablo 6.2.'deki rakamlar 2005 yılına kadar oldukça sığ bir piyasaya işaret etmektedir. Bu yıldan sonra önceki yıllarda göreceli olarak Türkiye ihracatını arttırmıştır.

Katar'a yapılan demir ve çelik ürünleri ihracatı 2006 yılı rakamları itibariyle toplam ihracatın, % 70'ini oluşturmaktadır. Türkiye'nin Katar'a yaptığı ihracatın Türkiye'nin toplam ihracatı içindeki payı % 0,42'dir.

¹⁶ Katar'da doğal gaz birim fiyatı 0.60\$ – 0.75\$ / mn btu, elektrik birim fiyatı ise 0,0178\$ / kw saat'dir.

Tablo 6.2. Yıllara Göre Türkiye- Katar Dış Ticareti (Milyon Dolar)

Yıllar	İhracat	İthalat	Hacim	Denge
2000	10	11	21	-1
2001	8	5	14	3
2002	15	10	26	5
2003	15	8	23	7
2004	35	17	52	18
2005	82	50	132	32
2006	342	66	408	276
2007	449	29	479	420

Kaynak: İGEME, 2009, Katar Ülke Raporu, 2008, sf: 10-11.

Katar'dan en fazla ithal edilen ürün doğal gaz ve gaz türevleri olmakla birlikte toplam ithalatın % 60'ını oluşturmaktadır. Bunun haricinde plastik ve mamulleri ve kimya sanayi ürünleri de önemli ithalat kalemlerine dâhildir. Türkiye'nin Katar'dan yaptığı ithalatın toplam ithalatı içindeki payı %0,02'dir (DEİKİKİ(KA), 2008: 2-3).

8. KUVEYT

8.1. Kuveyt'in Sosyoekonomik Durumu

İran ve Suudi Arabistan ile kara komşuluğu bulunan ülkenin Basra körfezinde kıyıları mevcuttur. 17.820 km² yüz ölçümü ile Türkiye'nin %2,18'i kadardır. Nüfusu 2,596 Milyon kişidir (Türkiye'nin %3,67'si). Bunun 1,29 milyonu yabancısıdır. Nüfusun dağılımına baktığımızda; 0-14 yaş arası %26,6 , 14-65 yaş arası %70,6 ve 65 yaş üstü nüfusu %2,9'dur.

Ülkenin makroekonomik açıdan durumunun bir fotoğrafını çekersek aşağıdaki tablo ile karşılaşırız.

Ülkenin büyüme performansını inceleyecek olursak; Kuveyt 2007 yılı hariç bölge ortalamasının üzerinde büyüme rakamlarına sahip olmuştur. Dünya ortalamasının üzerinde reel büyüme oranları yakalayabilmiştir. Enflasyonu ise 2007 yılına kadar dünya ortalamasına yakın seyretmiş ve bölge ortalamasının altında kalmıştır.

Tablo 7.1. Kuveyt'in Makro Ekonomik Göstergeleri (2007)

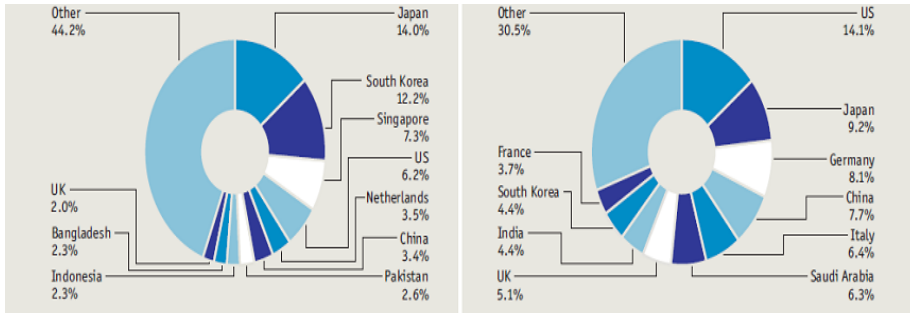
GAYRİSAFİ YURT İÇİ HÂSILA	\$111,3 Milyar Dolar
GAYRİ SAFİ YURT İÇİ HÂSILA (PPP)	\$140 Milyar Dolar
KİŞİ BAŞI MİLLİ GELİR (PPP)	\$55.900 Dolar
BÜTÇE GELİRİ - GİDERİ	\$85,28 - \$37,77 Milyar Dolar

CARİ HESAP DENGESİ	\$47,5 Milyar Dolar (+)
GSYİH SEKTÖREL DAĞILIM	Tarım:0,3%Sanayi:52,4%Hizmetler:47,3%
İŞGÜCÜ	2,093 Milyon Kişi
İŞSİZLİK	2,2 %

Kaynak: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ku.html> adresinden derlenmiştir.

Bütçe fazlasının GSYİH'ya oranı bölge ortalamalarına nazaran oldukça yüksek seyretmektedir. 2004-2007 döneminde bütçe fazlası vermiştir (GSYİH'sının %25-42 arasında). Cari fazlası da yine bölge ortalamasından fazla olup, 2006 yılında bu fazlanın GSYİH'sına oranı %50'leri bulmuştur.

Ülkenin 2007 yılı ihracat rakamlarına baktığımızda 63,72 milyar dolardır. Bu rakamda petrol rafineri ürünleri ve gübre ağırlıklı kalemler olarak yer almaktadır. 2007 ithalat rakamı ise 20,64 Milyar dolardır. Burada ana kalemleri gıda maddeleri, yapı malzemeleri, giysi, taşıt ve taşıt parçaları oluşturmaktadır (İTO(KU), 2007: 5).

Şekil 7.1. Kuveyt'in Başlıca İhracat Ortakları - Başlıca İthalat Ortakları (2007)

Kaynak: Economic Intelligence Unit, Country Report "Kuwait", 2008, sf: 18.

Ticaret partnerlerinin dağılımına baktığımızda Japonya, Kore, Singapur ve Hollanda önemli ihracat partnerleridir. İthalatında ise ABD, Japonya, Almanya, Çin, İtalya ve Suudi Arabistan önemli ticaret partnerlerindedir.

8.2. Ülke Ekonomisine Ait Diğer Ekonomik Gelişmeler

Ülke ekonomisine ait önemli notlara baktığımızda: Kuveyt ekonomisi diğer Körfez ülkeleri gibi temelde petrol üretimine dayalıdır. Kuveyt dünya petrol rezervlerinin yaklaşık %8'ine sahiptir. Dünya doğalgaz rezervinin ise %1'ine sahiptir ve bunun tamamını petrol üretiminde kullanmaktadır

(DEİK(KU), 2008: 3-5). İhracat gelirlerinin ve hükümet gelirlerinin büyük bir kısmı ve GSYİH' sının yarısından fazlası hidrokarbon ürünlerine dayanmaktadır (EIUP(KU), 2008: 3).

Kuveyt, finans sektöründe bölgesinde öne çıkmaya aday bir ülkedir. Ülkede petrol sektöründen sonra en önemli güç bankacılık sektörüdür. Kuveyt bankalarının varlıklarının toplamı 126 milyar dolar civarındadır. Devlet kurduğu bankaların %70'ine varan miktarda vatandaşlara dağıtma gibi yöntemleri de ücretlere zam yapmadan refahı halka dağıtma yöntemi olarak uygulayabilmektedir (DEİK(KU),2008:6).

Ülkedeki imalat sektörü ve özel girişim hemen hiç gelişmemiştir. İmalat sanayinin GSYİH'ye katkısı yaklaşık %3 civarındadır. Özel sektörün büyük oranda kamu ihalelerine bağlı olması ve kamu harcamalarının yüksek düzeylerde gerçekleşmesi ekonominin büyüme trendi göstermesine neden olmaktadır. Kuveytli işgücünün ise % 86'sı kamu sektöründe çalışmaktadır. Uygulanacak plan uyarınca her yıl özel sektörde çalışan yabancı işçilerin %10'unun Kuveytlilerle değiştirilmesi düşünülmektedir (DEİK(KU), 2008: 3). Buna benzer politikalar yavaş yavaş benzer sorunları yaşayan diğer bölge ülkelerinde de gündeme gelmeye başlamıştır.

Bölgede konuşlu koalisyon ordularına yapılan gıda ve araç-gereç satışları iç ticareti kısmen de olsa canlandıran etmenlerdendir. Fakat İran ile ABD arasındaki olası bir tansiyon artışı nedeniyle çıkabilecek savaşın Kuveyt'teki ABD üsleri nedeniyle buraya da yayılması ülkenin gelecekte karşılaşılabileceği en önemli problemlerden biridir (EIUP(KU), 2008: 10).

8.3. Türkiye İle Ticari İlişkiler

Kuveyt'in Türkiye ile ticari ilişkilerine baktığımızda, 2007 yılında Türkiye Kuveyt'e 221 milyon dolarlık ihracat yapmış ve bu ülkeden 90 milyon dolarlık ithalat yapmıştır. Tablodaki 8 yıllık aralığa bakıldığında dış ticaret hacminde büyük bir değişim görülmemektedir. Bununla birlikte dış ticaret dengesinin aleyhten lehe doğru döndüğü de gözden kaçmamaktadır.

Tablo 7.2. Yıllara Göre Türkiye- Kuveyt Dış Ticareti (Milyon Dolar)

Yıllar	İhracat	İthalat	Hacim	Denge
2000	73	161	234	-88
2001	104	123	228	18
2002	139	26	165	112
2003	165	15	181	150
2004	265	25	291	240
2005	210	41	251	168
2006	219	56	275	162
2007	221	90	311	130

Kaynak: DEİK, Türkiye-Kuveyt Ticari ve Ekonomik İlişkileri Raporu, sf:1.

Türkiye’den Kuveyt’e ihracatı gerçekleşen başlıca kalemler arasında demir ve çelik, metal eşya, canlı hayvanlar, gıda maddeleri ile makineler ve dokumacılık ürünleri yer alırken; plastikler, diğer kimyasallar, makine ve ulaşım araçları Türkiye’nin Kuveyt’ten yaptığı başlıca ithalat kalemlerini oluşturmaktadır (DEİKİKİ(KU), 2008: 1). Türkiye’nin ihracatında Kuveyt’e yaptığı ihracatın payı %0,21, Türkiye’nin Kuveyt’ten yaptığı ithalatın toplam ithalatı içindeki payı ise %0,06 dır.

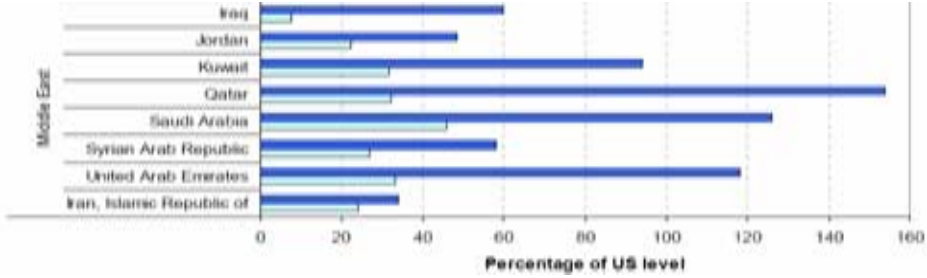
8. BÖLGENİN SOSYO-EKONOMİK AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

İncelediğimiz ülkeler üzerine aşağıdaki şekil çerçevesinde genel bir değerlendirmede bulunursak; petrol ve doğal gaz ihracatçısı ülkeler, petrolden kaynaklanan gelir fazlalığı sayesinde dışarıdan ithal edilebilen sermaye malları; ayrıca BAE gibi bazı bölge ülkelerinin yapmış olduğu aşırı yatırım teşvikleri sayesinde bu ülkelerde yatırım düzeyleri yüksek seyretmekle beraber; işin emek tarafında ölüm oranlarının yüksekliği, mevcut yerli nüfusun eğitim seviyeleri ve kalifikasyonunda yaşanan sorunlar¹⁷; yabancı işgücünün piyasayı işgal etmesi gibi durumlarla, yerli nüfus için işsizlik oranlarının yüksekliği, bunların devlet kademelerinde istihdamı gibi sosyo-ekonomik örüntüler ortaya çıkmaktadır.

Şekil 8.1’de emek verimliliği üzerinde yapılan bir çalışmadan, Orta Doğu ülkelerine yönelik bölüm alınmış olup, ortalama olarak ekonomide bu ülkelerin işçi başı katma değerlerinin ABD işçisine ait aynı değerlere oranlarını incelediğimizde ülkelerin bu alandaki üstünlüklerini teknoloji üretememekten¹⁸ dolayı nasıl kaybettiğini görebilmekteyiz.

¹⁷ Bu ülkelerde yerli halkın mühendislik bilimlerine yönelik eğitimlere ilgisi oldukça azdır.

¹⁸ Burada kırılmayı yaratan önemli bir unsur 1980’lerin ortalarından itibaren yaşanan dijitalleşme ve bu akıma yön verip verememekle ilgilidir. 1980’lerin başında sadece bir bitkiden elde edilen ilacı tanımlayan “dijital” kelimesi (Yule, 1987:

Şekil 8.1 Bazı Bölge Ülkelerindeki İşçi Verimliliklerinin ABD İşçisinin Verimliliğine Oranı (%)

*Mavi barlar 1980, beyaz barlar 2005 yılı değerlerini göstermektedir.

Kaynak: <http://www.ilo.org/public/english/employment/strat/kilm/download/kilm18.pdf> sf: 17.

Katar, Suudi Arabistan Birleşik Arap Emirlikleri yüksek petrol fiyatları ile sağladıkları üstünlüklerini teknoloji için “yükselen piyasalar” olmaktan öte gidemeyen durumlarından dolayı kaybetmişlerdir. Orta doğu ülkelerinin teknoloji indeksindeki sıralamaları ve endeks değerleri ise Tablo 8.1’de verilmiştir.

Çalışma kapsamımızdaki ülkelerden sadece İsrail, indeks değeri en yüksek ülkeler grubunda (ilk 29 ülkeden 18.) yer alabilmiştir. Bir alt grupta yer alan bölge ülkelerinin ortak özelliği; yüz ölçümlerinin ve nüfuslarının ufak olması, adeta şehir devletlerinden meydana gelmeleri ve zengin doğal kaynakları sayesinde yüksek kamu harcamaları yapabilmeleridir. Diğer bölge ülkeleri ve Türkiye bu endekste ilk 50’ye bile girememiştir. ICT değerine etki eden 4 endeks değerinde 2. grupta yer alan ufak devletlerin (Kuveyt hariç) hemen hepsinin network, beceri ve kavrama indekslerinde grup ortalamasının altında kalmaları, teknolojik yoğunluk endeksinde ortalamanın üstünde yer almaları dikkate değer bir husustur. Bu durum onların teknoloji üreten değil de daha çok tüketen tarafta olduklarına delil teşkil edebilmektedir.

Serveti yaratmada işin anahtarı olarak sunulan kültür yaratma, bilgi kullanma, yeniliği ilk kullanma açısından bölgenin yeterli performansı göstermediği bir gerçektir. KİK¹⁹ gibi şuan bölgedeki 6 ülkenin oluşturduğu gümrük birliği girişimlerinin 2010 da para birliğine geçme daha sonrada bu birlikteliği

205) günümüzde kuşkusuz ülke ekonomilerinin lokomotif mi yoksa edilgen olarak sürüklenen arka sıralarda bir vagon mu olduğunu belirleyen ve insanın günlük yaşamında kullanılan birçok ürünün mutad bir ön eki olarak hayatımıza çok hızlı bir şekilde sirayet etmiştir.

¹⁹ Körfez İşbirliği Konseyi; Umman, Katar, Suudi Arabistan, Bahreyn, Kuveyt ve Birleşik Arap Emirlikleri’ nin katılımıyla Mayıs 1981 yılında bölgesel güvenliğin sağlanması, ekonomik işbirliği ve ortak dış politika amaçları doğrultusunda kurulmuştur. Şuan dış dünya ya %5 oranında gümrük vergisi uygulayan bir gümrük birliğidir.

ilerletmeye yönelik hedeflerinin birlik ülkelerinin üretim yelpazelerinin benzer ve dar olmasından dolayı yeterli başarıyı göstermesi beklenmemektedir.

Tablo 8.1. Bölge Ülkelerinin Teknoloji Yoğunluk Endeksine Göre Dünya Sıralamasındaki Yerleri

EKONOMİLER	NETWORK indeksi	Beceri indeksi	Kavrama indeksi	Teknoloji Yoğunluk indeksi	ICT-OI Değeri	Ortalama Yıllık Büyüme Oranı 2001-5
En Yüksek Ortalama (29 Ekonomi)	432.1	137.5	371.5	451.80	312.17	54.65
18) İsrail	335.4	133.7	358.2	482.61	296.71	86.71
Yüksek ortalama (28 Ekonomi)	229.6	122.1	200.7	229.66	185.43	56.17
39) Katar	215.6	113.9	199.4	306.99	196.92	79.39
41) Birleşik Arap Emirlikleri	222.1	93.1	218.7	294.05	190.99	42.99
44) Bahreyn	203.1	114.7	182.2	260.73	182.40	39.53
54) Kuveyt	159.3	111.3	210.4	150.38	153.88	44.80
Mutat Ortalama (63 Ekonomi)	103.6	110.1	98.5	100.65	101.22	49.19
62) Lübnan	110.6	120.9	153.9	182.19	139.15	49.61
68) Türkiye	158.6	116.0	109.6	135.32	128.53	48.84
76) Suudi Arabistan	111.1	94.0	174.6	99.93	116.20	45.19
85) Ürdün	87.0	114.1	116.7	94.12	102.17	29.87
87) Umman	103.4	100.4	90.7	108.06	100.44	41.01
99) İran	76.8	98.4	117.4	73.11	89.74	44.16
108) Mısır	75.9	91.2	71.5	77.97	78.82	51.89
113) Suriye	71.7	94.0	68.8	73.90	76.53	82.59
En Düşük Ortalama (63 Ekonomi)	26.2	67.3	21.8	72.62	38.16	67.66
138) Yemen	41.0	65.9	24.3	71.17	46.47	97.67

Kaynak: <http://www.itu.int/ITU-D/ict/publications/ict-oi/2007/material/table1.html> 'den derlenmiştir.

Bu ülkelerin petrolle geçinmesiyle ve petrolün pik noktasının (arz < talep) bir gün geleceğine yönelik beklentilerin artmasıyla gittikçe kısırlaştığı görülen ekonomik yapının kırılmasına yönelik BAE'deki gibi silikon vadilerinin kurulmaya başlanması gibi önemli başlangıçlar da yok değildir. Fakat bu olumlu tablonun bölgenin tümüne yönelik olduğunu ve tamamıyla bölgenin iç dinamikleriyle

gerçekleştirildiğini söylemek zordur. Kısaca teknoloji üretememenin alternatif maliyeti petrol perdesi kalktığında büyük boyutlarda sosyo-ekonomik trajedileriyle birlikte ortaya çıkacaktır.

Tablo 8.2’de, bölgedeki rezervlerin diğer önemli petrol üreticisi ülkeler ile karşılaştırılmaları verilmiştir. Her ne kadar bazı Orta Doğu ülkeleri için şu anki tüketim seviyesine göre 100 yıllık rezervlere sahip olduğu söylene de; 2005 yılında çıkan “The Empty Tank” (Boş Depo) isimli kitapta Jeremy Legget petrol üretiminin küresel pik noktasına 2010 yılına kadar ulaşılmış olacağını ortaya koymaktadır (Serengil, 2006: 1).

Tablo 8.2. Petrol Üreten Ülkelerin Rezervleri ve Yıllık Üretimleri
(2006 yılı sonu itibarıyla)

Ülke	Toplam Rezervler (Milyar Varil)	Dünya Toplamı Pay (%)	Yıllık Üretim (Bin Varil/Gün)	Dünya Toplamı Pay (%)
Suudi Arabistan	264,3	21,9	10809	13,1
İran	137,5	11,4	4343	5,4
Irak	115	9,5	1999	2,5
Kuveyt	101,5	8,4	2704	3,4
BAE	97,8	8,1	2969	3,5
Venezüella	80	6,6	2824	3,7
Rusya	74,4	6,2	9769	12,3
Libya	41,5	3,4	1835	2,2
Kazakistan	39,8	3,3	1426	1,7
ABD	29,9	2,5	6871	8

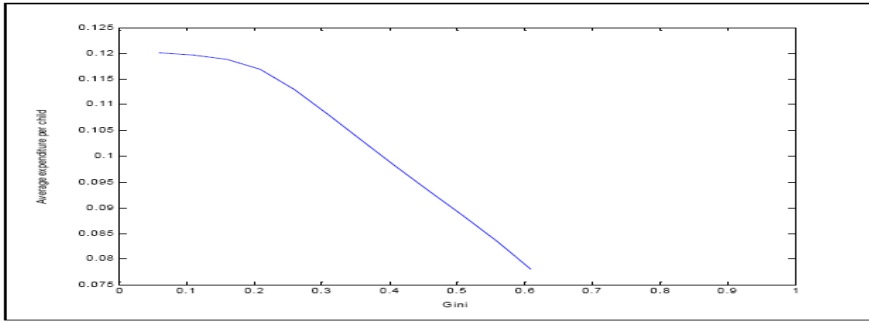
Kaynak: DEİK(SA),2008 “Suudi Arabistan Ülke Bülteni” Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu Raporu,2009, sf:6.

Bu ülkelerin petrol kaynaklarına sahip olmaları literatürde “Dutch Disease”²⁰ olarak geçen Hollanda hastalığı diye çevirebileceğimiz bir problemi de beraberinde getirmektedir. Bu ülkelerde farklı olarak, mevcut bir sanayi yapısı çökmemiş; tarımın ekonomideki rolü küçülmüş ve petrol dışı sanayilerin gelişmemesi gibi bir durum yaşanmamıştır. Yani üretim kalıpları petrol, doğal gaz ve türevlerine kilitlenmiştir.

²⁰ Bu kavram Hollanda’nın kuzey denizinde petrol ve doğal gaz sahaları keşfetmesiyle beraber bu kaynakların ihracatının artmasının ve ülkenin parasının değerlenmesinin; diğer sektörlerin Hollanda parasının değerli hale gelmesi ile dezavantajlı hale gelip gittikçe küçülmesi ile tasvir edilebilecek bir durumdur.

Bölgenin kronik sorunu su sıkıntısı²¹ da yine petrol sayesinde kısmen giderilmekte ve negatif yansımaları²² tarımda kendini göstermektedir. Dünyadaki azalan su kaynakları trendi burada²³ ciddileşen yüzüyle kendini göstermektedir. Petrol ve doğalgaz bölgede deniz suyunun veya atık suyun artırılarak şebekeye verilmesinde önem taşımaktadır. Petrol ve doğalgazın tükenmesi demek, gittikçe azalan yenilenebilir doğal kaynaklar da düşünüldüğünde, “suya ulaşım” kaynaklanacak sıkıntıların insani dramlar boyutunda bu bölgede görülmesi anlamına gelmektedir (Tzannatos, 2000: 15).

Bu ülkelerdeki eğitimsizlik ise bölgenin başka bir sorunudur. Eğitim süre ve kalifiyesinde çeşitli problemler vardır. Duruma öğretmen başına düşen öğrenci sayılarının bölge dışı ülkelere göre az olması²⁴ açısından bakmak olumlu gibi gözükse de; devlet fazla maaş verdiği ve kamuya genellikle yerli nüfusun istihdam amaçlı alınmasından kaynaklı öğretmen kalifikasyonundaki yetersizlikler, kızların eğitime katılma oranlarının azlığı²⁵ eğitimde mühendislik bilimlerine yönelik eğitimin azlığı, yükseköğretim (master, doktora) öğrencilerinin azlığı²⁶ madalyonun karanlık tarafını oluşturmaktadır.

Şekil 8.2. Gini Katsayısı ile Çocuk Başına Ortalama Harcamalar Arasındaki İlişki

Kaynak: Gutierrez C.,2006, “Inequality and Education Decisions in Developing Countries”, III. World Bank Inequality Conference sf:14.

²¹ Dünya Bankası'nın yayınladığı Su Kıtlığı Endeksi'ne göre şuan Ürdün, Birleşik Arap Emirlikleri, Suudi Arabistan, Batı Şeria ve Gazze bölgeleri su kaynaklarının en az olduğu beş bölgedir (İGM(ÜR),2008:4).

²² Yakıtlı çalışan su pompalarının bilinçsiz kullanımı yer altı sularında tuzlanmayı arttırarak zaten kısıtlı olan tarım alanlarını çorak hale getirmektedir.

²³ MENA: Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgesini temsil etmektedir.

²⁴ Bazı Ortadoğu ülkelerinde ortalama 15 öğrenciye bir öğretmen düşmektedir.

²⁵ Bu bağımlı nüfusun çok olmasına yol açmaktadır.

²⁶ Bölgede olmasına rağmen İsrail'i Master ve doktora'daki (50.000 +) öğrenci ve mühendis sayısının nüfusa oranıyla ülkeler nezdinde yapılan karşılaştırmalarda elde ettiği dünya birinciliği ile ayrı tutmak gerekmektedir.

Şekil 8.2, çocuk başına düşen eğitime yönelik ortalama harcamalarla (dikey eksen), Gini katsayısı (yatay eksen) arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Ülkelerin kendi içindeki uçurumları azaltmasına yönelik işin anahtarını sunan bu çalışma refahın topluma yayılmasının yoksulluk sınırı altındaki nüfusun azaltılarak fakir halkın kısır döngülerini kırmalarının anahtarı olarak genç nüfusa yapılan beşeri yatırımları hedef göstermektedir. Yalnız burada yapılan harcama kadar aynı harcama ile bölge dışında ortalama olarak sunulabilecek eğitim kalifikasyonunun sağlanabilmesi olayın diğer bir boyutudur.

9. SONUÇ

Yukarıdaki gelişmeler ve bilgiler ışığında “Arap Baharı” adı verilen olgu toplumsal bir krize giden sürecin hem başlangıcını oluşturmuş hem de henüz tam şeklini almamış birçok gelişmeyi tetiklemiştir. Tüm toplumsal krizlerin meydana gelmesinde olduğu gibi şu anki süreçte de Ortadoğu’ da yaşanan olayların birden fazla sebebi mevcuttur. Hakların kısıtlanması, gelir dağılımındaki adaletsizlik, işsizlik, enflasyon gibi birçok sorun yıllardır var olmasına rağmen otokratik rejimler genellikle kendi öznel menfaatleri doğrultusunda hareket etmiş ya da bu sorunları çözmeye yönelik eylemde bulunmamıştır.

Özellikle bölgenin zenginliği olan petrol önemli bir gelir kaynağı olurken, diğer açıdan bu “kolay gelir” bölge ülkelerinin çoğunu küresel rekabetçi çizgiden uzaklaştırıp adeta dışa kapalı ekonomilere dönüştürmüştür.

Arap Baharının olmasında, çalışmanın bütününde görülebilecek yoksulluk, gelir dağılımında adaletsizlik, istihdam sorunları, ekonomik gelişmişliğin yetersizliği gibi sorunlar mevcuttur. Özellikle 2003 yılından bu yana Arap elit tabakasının kitlelerle paylaşmadığı ekonomik büyüme durumun çarpıklığını daha da artırmıştır. Bölgede kişi başına Milli Gelir artışına bakıldığında ortalamasının % 0.5 civarında olduğu görülecektir. Bu durum örneğin Asya’dan %5.5, Latin Amerika’dan % 1.2 daha geride bulunmaktadır.

Şüphesiz “Arap Baharını” sadece içsel ya da ekonomik verilere bağlı olarak açıklamak yeterlilikten uzak olacaktır. Birçok bilim adamı ve araştırmacının da altını çizdiği ve hatta “eski-yeni pazar” olarak isimlendirdikleri bölge, küresel piyasaların erişimine daha açık konuma dönüştürülmek istenmektedir. Dolayısıyla bu durum bölgedeki yönetim ve idare biçimleriyle örtüşmediğinden; Dünya (küresel ekonomideki başat devletler) bölgedeki demokrasi ve özgürlük olgularıyla daha yakından ilgilenmektedirler. Zaman içinde şuan iktisat literatüründe yerini alan “özgürlükle kalkınma” olgusu kadar, “demokrasiyle ihracat” olgusu da yeni bir alan olarak karşımıza çıkma ihtimali yüksek olasılık içermektedir.

Bunun yanı sıra Arap dünyasına yakın tarihsel dönem itibari ile bakıldığında, çok da hareketli olmayan bu toplumun yaklaşık her 50 yılda bir jeopolitik ortamı etkileyecek süreçleri içinde barındırdığını görmek mümkündür. 1850'li yıllarda Cezayir`de Fransız sömürgecilerine karşı hareket, Yirminci yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu`nun çöküşü dönemindeki Arap eğilimi ve 1948 yılında Arap-İsrail savaşı tamamen Arap dünyasını önemli ölçüde etkilemiştir. Yaklaşık bir süre sonucunda bu defa "Arap Baharı" bölgede etki ve yaygınlık kazanmıştır.

Arap ülkelerinin demokrasi ve özgürlük adına başlattıkları "Arap Baharı"nın ekonomik boyutu ise IMF kaynaklarına göre 55 milyar dolar olarak belirtilmektedir. Bu maliyette en büyük zararı gören ülkeler ise Mısır, Tunus, Bahreyn, Yemen ve Libya olmuştur. S.Arabistan ve Bahreyn'in ise reformlarla korunduğunu söylemek mümkündür.

Ortadoğu ekonomilerini oluşturan ülkelerin, dış ekonomik ilişkileriyle, Türkiye'nin bu ticaret pastasından aldığı pay kıyaslanacak olursa özellikle Türkiye'nin ticaret potansiyeli ile gerçekleşen durum arasında önemli bir açıklık vardır. Coğrafi yakınlıktan kaynaklanan lojistik maliyet avantajları ve yine aynı bölgeye yakın olmaktan kaynaklı kültürel ve diğer avantajların etkin bir şekilde kullanılmadığı/kullanılmadığı görülmektedir. Ekonomik ilişkiler ve kalkınma boyutunda her iki tarafında birbirlerine katabileceği çok şey olduğu tartışmasız bir gerçek olup bu durumun karşılıklı değerlendirmeye alınması klasik tabirle "kazan kazan" ilkesi bakımından yararlı olacaktır.

Bölge ülkeleri ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilerin geleceği petrol kadar sonrasındaki dönemde ekonomik gelişme/kalkınmaya paralel olarak farklı gelişmişlik ve ilişki düzeylerine gelebilecektir. Bunda; ekonomik gelişmişlikler kadar "Arap Baharı" sonrasındaki siyasi etkileşimlerin payı da bir o kadar önemli olacaktır.

KAYNAKÇA

DAVUTOĞLU, A. (2001). "Stratejik Derinlik- Türkiye'nin Uluslararası Konumu", Küre Yayınları, İstanbul.

DEİK (B). (2008). "Bahreyn Ülke Bülteni", Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu Raporu, İstanbul.

DEİK (BA). (2007). "Birleşik Arap Emirlikleri Ülke Bülteni", Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu Raporu, İstanbul.

DEİK (İR). (2008). "İran Ülke Bülteni", Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu Raporu, İstanbul.

- DEİK (İS). (2008). “İsrail Ülke Bülteni”, Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu Raporu, İstanbul.
- DEİK (KA). (2008). “Katar Ülke Bülteni”, Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu Raporu, İstanbul.
- DEİK (KU). (2008). “Kuveyt Ülke Bülteni”, Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu Raporu, İstanbul.
- DEİKİKİ (B). (2008). “Türkiye - Bahreyn İkili Ekonomik ve Ticari İlişkiler”, Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu Raporu, İstanbul.
- DEİKİKİ (BA). (2008). “Türkiye - Birleşik Arap Emirlikleri İkili Ekonomik ve Ticari İlişkiler”, Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu Raporu, İstanbul.
- DEİKİKİ (İR). (2008). “Türkiye - Irak İkili Ekonomik ve Ticari İlişkiler”, Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu Raporu, İstanbul.
- DEİKİKİ (İR). (2008). “Türkiye - İran İkili Ekonomik ve Ticari İlişkiler”, Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu Raporu, İstanbul.
- DEİKİKİ (İS). (2008). “Türkiye - İsrail İkili Ekonomik ve Ticari İlişkiler”, Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu Raporu, İstanbul.
- DEİKİKİ (KA). (2008). “Türkiye - Katar İkili Ekonomik ve Ticari İlişkiler”, Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu Raporu, İstanbul.
- DEİKİKİ (KU). (2008). “Türkiye - Kuveyt İkili Ticari ve Ekonomik İlişkiler”, Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu Raporu, İstanbul.
- EIUP (B). (2008). Economic Intelligence Unit Country Profile, “Bahrain”.
- EIUP (BA). (2008). Economic Intelligence Unit Country Profile, “UAE”.
- EIUP (İR). (2008). Economic Intelligence Unit Country Profile, “Iraq”.
- EIUP (İR). (2008). Economic Intelligence Unit Country Profile, “Iran”.
- EIUP (İS). (2008). Economic Intelligence Unit Country Profile, “Israel”.
- EIUP (KU). (2008). Economic Intelligence Unit Country Profile, “Kuwait”.
- EIUT (IS). (2008). Economic Intelligence Unit Country Commerce “Israel”

GUTIERREZ, C. (2006). "Inequality and Education Decisions in Developing Countries" III. World Bank Inequality Conference, London.

İGEME. (2008). Katar Ülke Raporu, Ankara.

İGM (BA). (2008). "Birleşik Arap Emirlikleri Ülke Raporu" Haz. İnci Selin Aydın, DTM İhracatı Geliştirme Etüt Merkezi, Ankara.

İGM (İR). (2008). "İrak Cumhuriyeti Ülke Raporu" Haz. İnci Selin Aydın, DTM İhracatı Geliştirme Etüt Merkezi, Ankara.

İGM (İR). (2007). "İran Ülke Profili" Haz. Asım Çalış, DTM İhracatı Geliştirme Etüt Merkezi, Ankara.

İGM (İS). (2008). "İsrail Ülke Raporu" Haz. İnci Selin Aydın, DTM İhracatı Geliştirme Etüt Merkezi, Ankara.

İGM (KA). (2008). "Katar Yerinde Pazar Araştırması –Sanayi, İnşaat Malzemeleri- Haz. Tuğrul Görgün, DTM İhracatı Geliştirme Etüt Merkezi, Ankara.

İTO (BA). (2008). "Birleşik Arap Emirlikleri Ülke Raporu" İstanbul Ticaret Odası Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Şubesi, İstanbul.

İTO (İR). (2007). "İrak Ülke Raporu" İstanbul Ticaret Odası Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Şubesi, İstanbul.

İTO (İR). (2006). "İran Ülke Etüdü" İstanbul Ticaret Odası Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Şubesi, İstanbul.

İTO (KU). (2007). "Kuveyt Ülke Raporu" İstanbul Ticaret Odası Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Şubesi, İstanbul.

KOSGEB (İR). (2004). "İrak'ın Yeniden Yapılandırma Çalışmaları" KOSGEB Ekonomik ve Stratejik Araştırmalar Merkez Müdürlüğü, Ankara.

KTO (KA). (2008). "Katar Ülke Raporu" Konya Ticaret Odası Etüt Araştırma Servisi, Konya.

SERENGİL, Y. (2006). "Ortadoğu'yu Okyanus Ötesinden Görmek", Üniversite ve Toplum Dergisi: 17-28.

ŞEN, F. (2007). "Büyüme ve Dış Ticaret İlişkisi Türkiye Örneği". Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

Yrd. Doç. Dr. Oğuz KAYMAKCI

ŞİMŞEK, E. (2005). "Türkiye'nin Ortadoğu Politikası". Kum Saati Yayınları, İstanbul.

TZANNATOS, Z. (2000). "Social Protection in the Middle East and North Africa" Mediterranean Development Forum, Cairo, March.

UNDP. (2007/8). "Human Development Report 2007/8" United Nations Development Programme, New York.

YULE, J. D. (1987). "Bilim ve Teknoloji Ansiklopedisi" Remzi Kitapevi, İstanbul.

İNTERNET KAYNAKLARI

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ba.html>, (07.08.2011).

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ae.html>, (07.08.2011).

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/iz.html>, (07.08.2011).

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ir.html>, (07.08.2011).

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/is.html>, (07.08.2011).

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/qa.html>, (07.08.2011).

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ku.html>, (07.08.2011).

<http://www.ilo.org/public/english/employment/strat/kilm/download/kilm18>, (09.08.2011).

<http://www.itu.int/ITU-D/ict/publications/ict-oi/2007/material/table1.html>, (11.08.2011).

<http://strangemaps.wordpress.com/2007/06/10/131-us-states-renamed-for-countries-with-similar-gdps/>, (06.09.2011).

www.uaefreezones.com/, (11.08.2011).